

Harri Moora – Nõukogude Eesti etnograafia sihiseadja

Indrek Jääts

Sissejuhatus

Harri Moora (1900–1968) oli eeskätt arheoloog, aga lisaks oli tal juhtiv roll ka Nõukogude Eesti etnograafia suunamisel pärast Teist maailmasõda. Ajal, kui kõik tähtsamad eesti etnograafid olid läände pagenud või hävitatud, dirigeeris Moora Eesti etnograafia kui olulise rahvusteaduse kohanemist Nõukogude süsteemiga, säilitades seejuures paljuski teadusharu järjepidevuse ning rahvusliku iseloomu. Kuidas see õnnestus mehel, kelle Nõukogude julgeolekuorganid sundisid kohe pärast sõda koostööle ning keda tabasid aastatel 1949–1950 rängad süüdistused „kodanlikus natsionalismis“? Millised olid ühe rahvuslikult mõtleva ja samas rahvusvahelise haarde ning sidemetega humanitaarteadlase valikud ja võimalused Nõukogude perioodil? Kas autoritaarset režiimi, mis üritas õpetlast oma huvides ära kasutada, oli võimalik üle kavaldada? Milliseid vorme võttis kollaboratsioon ja vastupanu? Artikkel keskendub Harri Moora rollile Eesti etnograafias perioodil 1944–1968. Selle paremaks mõistmiseks tuleb aga lühidalt kirjeldada ka tema elu ja tegevust 1920.–1930. aastatel ning Teise maailmasõja ajal. Kuna Harri Moora tegevus arheoloogi ja etnograafina oli tihedalt põimunud, eriti etnogeneesi uuringute kontekstis, siis ei saa päriselt mööda ka arheoloogiast.

Harri Moora kaalukast osast Nõukogude Eesti etnograafias on kirjutatud varemgi (Linnus 1968; 1982a; 1982b; Viires 1970a; 1982). Need artiklid ilmusid aga Nõukogude ajal, mil Moorast kui Eesti etnograafia rahvuslike traditsioonide säilitajast ei saanud vabalt rääkida. 20. sajandi lõpuaastatel pälvis tähelepanu Harri Moora koostöö Nõukogude julgeolekuorganitega (Jürjo [1996] 2014; 2000; Marksoo

1999). Kättesaadavate ja usaldusväärsete allikate nappusel ei tea me siiski tänini kindlalt, kui aktiivne või passiivne oli Moora KGB agendina. See teema väärrib kahtlemata edasist uurimist ja eraldi käsitlust. Käesoleva artikli seisukohalt on olulisem küsimus, millist mõju avaldas koostöö KGBga Moora akadeemilisele tegevusele. Üritan sellele vastata mulle kättesaadavate allikate põhjal.

Rahvuslikult mõtlev arheoloog iseseisvas Eestis

Harri Moora sündis 18. veebruaril (2. märtsil ukj) 1900 Põhja-Tartumaal Palamuse kihelkonnas Ehavere külas. Tema isa pidas seal möldriametit. Vanemad olid talupoeglikku päritolu, kuid tõusnud ümbritsevatest suguvendadest pisut jõukamale järjele. Perekonnas valitses mõnevõrra kadaklik baltisaksa orientatsioon. Tartu Reaalkooli õpilasena (1908–1916) oli Harril algul isegi pisut piinlik end eestlaseks nimetada. Oma nime kirjutas ta tollal Harry Mora. Isiklik rahvuslik ärkamine toimus teismelisena, esmalt kaasõpilase ja sõbra, „läbi ja läbi eesti poisi“ Voldemar Pääsukese¹ ning seejärel koolipoistele salajastel kursustel eesti keelt õpetanud keeleteadlase ja aktiivse keeleanuendaja Johannes Aaviku mõjul ning eeskujul. Esimese ilmasõja aastatel sai Moorast teadlik ja aktiivne eesti rahvuslane, tollal võimutsenud venestuspoliitika veendunud vastane. Sügisel 1917 asus ta Tartu Ülikoolis (TÜ) arstiteadust õppima, aga läks juba järgmise aasta algul üle ajaloo-keeleteaduskonda. Tollest ajast pärinevad ka Moora esimesed kokkupuuted Eesti etnograafias kesksel rolli etendanud Eesti Rahva Muuseumiga (ERM). 1918. aasta lõpust 1920. aasta märtsini osales ta vabatahtlikult Eesti Vabadussõjas, sh otseses lahingutegevuses. (Moora [1922] 2002: 47–50; Selirand 1989: XVII)

Naasnud pärast sõda Tartu Ülikooli, pühendus Moora arheoloogiaõpinguile. Erialavalikul mängis kaalukat rolli vast loodud eestikeelse rahvusülikooli soomlasest arheoloogiaprofessor Aarne Michaël Tallgren, kes oli talle suur autoriteet ja eeskuju. Andekast ja usinast Moorast sai kiiresti Tallgreni noorem kolleeg arheoloogiakabinetis. (Selirand 1989: XVIII; TÜR KHO f 141: 78) Arheoloogia kõrval õppis Moora ühe peaainena ka etnograafiat. Õpingute käigus tutvus ta oma tulevase abikaasa Aliise Karuga, kes astus ülikooli 1920. aastal. Noorte erialased huvid kattusid suuresti. Abielluti aastal 1925, pikapeale sündis perre kuus last. (Kannike jt 2023: 60, 63–64)

¹ Johannes Pääsukese noorem vend, eluaastad 1898–1965.

Professor Tallgren oli etnograafiast väga huvitatud ning ERMiga tihedalt seotud (tollal kogus muuseum ka arheoloogilist materjali). 1920. aastate algul oli ta Eesti Rahva Muuseumi Ühingu juhatuse liige ning suunas aktiivselt selle tegevust. 1922. aasta suvel Saaremaal muistiseid uurides pidid Tallgreni üliõpilased, sh Harri Moora ja Aliise Karu koguma ka etnograafilist ainet. Harri Moora kogus muuseumile 11 eset ja koostas kirjelduse Kihelkonna rahva elust-olust. (Linnus 1968: 351–352) Aastatel 1923–1924 kuulus ta Ilmari Mannineni loenguid üldisest ja soome-ugri rahvateadusest, eesti etnograafiast ning rahvariitest. 1924. aastal sooritas ta etnograafia eksami alamastme (*approbatur*) ulatuses. (Viires 1970a: 23)

Arheoloogia ja etnograafia olid tollal küllaltki lähedased nii sisuliselt kui ka isiklike kontaktide kaudu. Mannineni suunamisel keskendusid Eesti etnograafid peamiselt talurahva materiaalse kultuuri uurimisele ning esemed olid neile keskseks allikaks, asitõendiks, mida tõlgendada. Nende kahe teadusharu meetodid olid sarnased. Leitud või kogutud esemetest püüti kokku seada tüpoloogilisi arenguridasid, jälgiti asjade evolutsiooni, koostati levikukaarte.

1925. aastal omandas Moora filosoofiamagistri kraadi muinasteaduses ja jäeti stipendiaadina TÜ juurde edasi õppima (Selirand 1989: XIX). 1927. aastal korraldas ta koos Marta Schmiedehelmiga ERMi hoones Raadil alalise arheoloogilise ekspositsiooni ja kirjutas ka näitusejuhi². 1930. aastal valiti Moora TÜ arheoloogiaprofessori kohusetäitjaks ning arheoloogiakabineti ja -muuseumi juhatajaks. Selles rollis kuulus ta aastatel 1930–1931 Eesti Rahva Muuseumi Ühingu juhatusse, 1931–1938 oli aga TÜ esindaja sihtasutuse „Eesti Rahva Muuseum“ hoolekogus ning hoolekogu esindaja sihtasutuse valitsuses. Juba siis oli tal oluline roll muuseumi töö suunamisel. (Linnus 1968: 352; Viires 1970a: 24) 1938. aastal kaitses Moora doktoriväitekirja „Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr.“ ning valiti seejärel TÜ korraliseks professoriks. Selleks ajaks oli ta juba rahvusvaheliselt tunnustatud teadlane. Välislähetused Põhja- ja Kesk-Euroopa riikidesse (Soome, Läti, Leedu, Poola, Saksamaa, Rootsi, Norra), et tutvuda sealsete muuseumikogudega, osaleda konverentsidel ning suhelda kolleegidega, said juba alates 1920. aastatest loomulikuks osaks tema akadeemilisest karjäärast. (Selirand 1989: XVIII–XX)

Tähelepanu väärrib, et augustist septembrini 1935 viibis Moora koos Tallgreniga pikemal õppereisil Nõukogude Liidus. Külastati muuseume ning tutvuti arheoloogide tööga Leningradis, Moskvas, Minskis, Kiievis ja Krimmis. Moora esimesed isiklikud kontaktid

2 Muinasteaduslikkude kogude juht. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1927.

sealsete arheoloogidega pärinevad sellest ajast. (Schmiedehelm jt 1970: 6; Salminen 2008: 131–132) Eestist itta jäävate alade arheoloogiline pilt ja varane etniline ajalugu pakkusid suurt huvi nii Tallgrenile kui ka Moorale, sest eestlaste ja soomlaste ühised soomeugrilastest esivanemad usuti olevat tulnud idakaarest.

1920.–1930. aastatel oli Moora ka ühiskondlikult küllaltki aktiivne. Tema sulest ilmus ridamisi kirjutisi, milles ta lahkas Eesti ühiskonna valupunkte (vt Moora 2002: 52–149). Moora oli teadlik rahvuslane, ta vaatas Eesti Vabariiki, selle kultuuri-, haridus- ja teaduselu justkui väljastpoolt, arhitekti ja ehitusmeistri pilguga, et mis on tehtud, mis veel teha ja kuhu peaks edasi liikuma. Ta oli liberaalselt ja demokraatlikult meelestatud humanitaarharitlasi koondava üliõpilasseltsi Veljesto üks asutajaliikmeid ning kuulus ka Eesti Rahvuslaste Klubisse, mis suhtus kriitiliselt kõiksugu totalitaarsetesse ideoloogiatesse. 1934. aastal kehtestatud Konstantin Pätsi autoritaarse režiimiga olid Moora ja tema mõttekaaslased opositsioonis. Moora tollaste ühiskondlik-poliitiliste veendumuste kokkuvõtteks võib pidada tema kõneka pealkirjaga artiklit „Demokraatia rahvusliku kandejõuna“, mis ilmus 1940. aastal Veljesto albumis (Moora 2002: 138–149).

Teise maailmasõja aastad

1939. aasta septembri lõpul surus Nõukogude Liit Eestile jõuähvardusel peale vastastikuse abistamise pakti, mille alusel loodi siin Nõukogude sõjaväebaasid. Juunis 1940 esitas Nõukogude Liit Eestile ultimaatumi, milles nõuti täiendavate vägede lubamist Eestisse ning valitsuse vahetust. Eesti alistus ja 21. juunil nimetas president Konstantin Päts Nõukogude Liidu nõudmisi järgides ametisse Johannes Varese valitsuse. Harri Moorast sai selle nukuvalitsuse haridusministri Johannes Semperi asetäitja, haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna direktor.

Miks Moora võttis vastu kutse liituda selle ebaseadusliku „rahvavalitsusega“? Tema tütarde Reet Ligi ja Ann Marksoo andmetel soovitas tal selle ameti vastu võtta Pätsi-vastase opositsiooni juhtfiguur Jaan Tõnisson, keda Moora kõrgelt hindas. Tõnisson arvanud, et mida enam rahvuslikult mõtlemaid eestlasi uude valitsusse kuulub, seda parem Eestile – ehk õnnestub päästa vähemalt kultuuri- ja hariduselu. (TÜR KHO f 141: 109–110; Marksoo 1999: 125–126) Moora suhtus Pätsi autoritaarsesse režiimi väga kriitiliselt.³ Arvatavasti lisandus sellele naiivseks osutunud

3 Üldisemal vastumeelsusel Pätsi režiimi suhtes võis Moora jaoks olla ka isiklik aspekt. Nimelt kui 1938. aastal loodi Eesti Teaduste Akadeemiat, oli algses akadeemikute nimekirjas ka Harri Moora

lootus, et senisest vasakpoolsem, kuid siiski demokraatlik Eesti Vabariik on võimalik ka Nõukogude Liidu ülemvõimu all. Paistab, et Moora lootis taastada ka ülikoolide autonoomia, mida oli Pätsi ajal kärbitud. (Vt Põhjalikke ümberkorraldusi 1940; Ülikoolid saavad 1940.)

Illusioonide purunemine oli ilmselt kiire ja ränk, aga kohe tagasi astuda ka ei saanud – see olnuks ohtlik. Nii tuligi Mooral osaleda TÜ õppetöö ümberkujundamisel vastavalt nõukogude mudelile, sh usuteaduskonna ja üliõpilaskonventide likvideerimisel (Marksoo 1999: 126), ehkki see läks vastuollu tema põhimõtete ja tõekspidamistega – ta oli usklik mees ning ühe üliõpilasseltsi asutajaliige.⁴

Varese valitsus viis Nõukogude emissaride taktikepi all kiirkorras läbi ebaseaduslikud ja mittevabad Riigivolikogu valimised. Uus Riigivolikogu kuulutas Eesti Vabariigi 21. juulil Eesti NSVs ning esitas palve võtta see Nõukogude Liitu. 6. augustil 1940 sai liitumine teoks. Sellega olid Varese üleminekuvalitsuse ülesanded täidetud ning 25. augustil astus ametisse uus valitsus – Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu. Selle koosseisu Moora enam ei kuulunud.

Sügissemestril 1940 jätkas Moora tööd TÜ arheoloogia-kateedri juhataja-professorina ning ühtlasi oli ta filosoofiateaduskonna dekaan. (Schmiedehelm jt 1970: 8) Ühelt poolt võttis Moora osa ülikooli juhtimisest Nõukogude roobastele, teisalt aga ei tahtnud, et tema koolis käivad lapsed liituksid pioneeriorganisatsiooniga (ja nad ei liitunudki). (TÜR KHO f 141: 112) Minu arvates näitab see, et 1940. aasta sügisel ta enam Nõukogude võimu ei uskunud ja koostöö uue režiimiga oli muutunud vaid väliseks.

Seoses ülikooli reformimisega degradeeriti etnograafia professor 1940. aasta sügissemestril dotsentuuriks Eesti ja üldise arheoloogia kateedri juures, mida juhtis Harri Moora. 1939. aastal TÜ etnograafia adjunktprofessoriks valitud Gustav Ränk polnud sellega rahul. Ta oleks eelistanud, et etnograafia kuulub eesti keele kateedri juurde. Põhjuseks võis olla Ränga isiklik antipaafia Moora kui võõrvõimuga koostööd teinud inimese suhtes. Või arvas Ränk, et etnograafia seisab keeleteadusele lähemal kui arheoloogiale. (Metslaid 2023: 18–19; Ränk 2023: 63–64, 67) Olgu kuidas oli, Ränga soovidega ei arvestatud. Tollases Nõukogude teadussüsteemis käsitleti arheoloogiat ja etnograafiat ajalooteaduse eriharudena, mille ülesandeks on uurida

(samuti Hans Kruus). Lõpuks jäeti Moora (nagu ka Kruus) siiski kõrvale, põhjuseks ilmselt tema sobimatud poliitilised vaated. Juulis 1940 mängis Moora aktiivset rolli Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimisel. (Kalling 2009: 90, 94)

4 Moora usklikkus ilmneb selgesti näiteks tema kirjudes Tallgrenile (Moora 2002: 453–470).

mineviku materiaalsed kultuuri. Filoloogia alla käis selles süsteemis folkloristika, mis tegeles suulise rahvaloominguga.

Rääkides sügisel 1940 TÜ õppetöö uuele nõukogulikule kursile viimisest, poetas Moora eravestluses Gustav Rängale lause: „Jah, meil õppejõududel, kes me oleme vene koolis õppinud, on ümberorienteerumisel palju kergem, kui õpilastel kes on saanud puhtest hariduse.“ (Ränk 2023: 64) Moora oli niisiis valmis kohanema, pidades seda ilmselt antud olukorras parimaks lahenduseks. Seejuures arvas ta abi olevat oma kogemustest tsaariaegses venekeelses haridussüsteemis. Nõukogude võimu mõnevõrra jäigemalt suhtunud Ränk pani seda talle pahaks: „Nii, nii – ja sina armas kolleeg oled end lugenud ka kord eesti kultuurielu ideoloogide hulka. Häbi! Mul ei jäänud enam midagi ütelda. Jäin tummaks ja keerasin selja.“ (Ränk 2023: 64)

Tähelepanu väärib, et kui Natsi-Saksa väed suvel 1941 Eestile lähenesid ja peagi ka Tartu vallutasid, siis Harri Moora ei pagenud erinevalt paljudest teistest punavõimuga koostööd teinud eesti haritlastest Nõukogude tagalasse, vaid otsustas jääda Eestisse. Moora oli Nõukogude võimuse pettunud. 10. novembril 1941 kirjutas ta oma õpetajale ja sõbrale Tallgrenile Soome: „Füüsiliselt oleme küll veel püsti, aga vaimselt on meid see aasta, täis vägivalda ja kõigepäält hirmsat valet, millest keegi ei saanud hoiduda, teinud invaliidideks.“ (Moora 2002: 454)

Natsid ei lubanud Mooral professorina või üldse ülikooli õppejõuna jätkata, sest ta oli olnud enamlaste teenistuses, seotud Varese valitsuse ja ülikooli sovetiseerimisega. 1942. aasta algul läks ta Tallinna Ajaloomuuseumi direktori kohusetäitjaks. Ise arvas ta kirjutas Tallgrenile (19. märtsil 1942), et tegelikult põhjuseks olid omal ajal raamatu „Die Vorzeit Estlands“ (1932) lõpus avaldatud saksa-kriitilised seisukohad.⁵ (Moora 2002: 455–456) Mooral oli Tallinnas igav, ta ei saanud seal jätkata oma arheoloogilise tegevusega. Pealegi jäi pere Tartusse. Märtsis 1944 sai temast põrandaaluse Eesti Vabariigi Rahvuskomitee liige. Moora tegelik osalus selles organisatsioonis jäi väga tagasihoidlikuks, kuid sai okupatsioonivõimudele teatavaks. 20. aprillist 19. augustini 1944 viibis Moora Patarei vanglas eeluurimisel.

5 Raamatu lõpulehekülgedelt võib näiteks lugeda: „Samuti näeme, kui täiesti alusetu on mitme aastatuhande kultuurilis-ajaloolist tausta silmas pidades sageli väljendatud seisukoht, et Eesti ja kogu Kagu-Baltikum liideti Läänega alles Saksa „seilamise“ (*Aufseglung*) läbi.“ [---] „Saksa ekspansioon ei toonud seega idapoolsesse Baltikumi midagi märkimisväärselt uut. See oli iseenesest ainult üks laine Läänemere piirkonna sees, nagu me neid juba varemgi konstateerida võisime (vrdl kiviaeg ja rooma rauaaeg), laine, mis nagu varasemadki ei ületanud Läänemere piirkonna vana kultuuripiiri, Narva-Peipsi joont.“ (Moora 1932: 84)

Palka, mille abil perekonda ülal pidada, maksti talle sel ajal edasi. Viimaks vabastati ta süütõendite puudumisel. (TÜR KHO f 141: 92)

Esialgu suhtus Moorade perekond kõhklevalt teise Nõukogude okupatsiooni eest läände põgenemisse. Septembri teisel poolel, napilt enne Tallinna langemist Nõukogude vägede kätte, otsustasid nad siiski minna. Paraku jäid nad hiljaks. Esmalt jõuti Läänemaale Puisse ja seejärel Suure-Lähtrusse, kuid siis satuti kiiresti edasi liikuvale Nõukogude armeele pihku. Moora arreteeriti paariks päevaks ja viidi Tallinna ülekuulamisele. Sealt vabanenud, ei tohtinud ta toimunust kellelegi rääkida. (TÜR KHO f 141: 117–118; Marksoo 1999: 128–130)

Ann Marksoo andmeil viibis Harri Moora 16.–22. oktoobrini 1944 taas Tallinnas KGBs ülekuulamisel (1999: 130). Vastutahtsi Eestisse jäänud suure perekonna pea, kes soovis jätkata akadeemilist karjääri, oli julgeolekuorganitele arvatavasti küllalt kerge saak. Oli, millega survestada. Koostööst keeldumisel ei ähvardanud vangistamine mitte üksnes Moorat ennast, vaid ka tema pere liikmeid.⁶ Moora agendiks värbamise kuupäev KGB õiendis on 30. november 1944. Dokumendis nimetatakse teda „tuntud natsionalistiks“. Tema agendinimeks sai Istorik⁷. (Jürjo 2000: 156–157, vt ka Marksoo 1999: 133)

Kohanemine ja tagasilöök, 1944–1950

Teise maailmasõja järel oli etnograafia Nõukogude Eestis üsna nukras seisus, sest juhtivad jõud (Gustav Ränk, Eerik Laid, Helmi Kurrik) ning osalt järelkasvigi (Ilmar Talve, Helmut Hagar, Ivar Paulson) olid pagenud läände, ERMi sõjajärgne direktor Ferdinand Linnus aga surnud Nõukogude vangilaagris. Allesjäänud etnograafide koondamine ja uue kaadri koolitamine langes Harri Moora õlule, kelle jaoks etnograafia oli pikaajalistest tihedatest sidemetest hoolimata siiski naaberdistsipliin. Tema juhtis Eesti etnograafia kokkusulatamist Nõukogude etnograafiaga, aitas senisel „kodanlikul“ rahvateadusel kohaneda nõukogude ideoloogia nõudmistega.

Sügisest 1944 oli Harri Moora Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) arheoloogia kateedri juhataja-professor. Kateedri ülesannete hulka

6 Vanem poeg Rein Moora oli olnud soomepoiss ja emigreerunud Rootsi. Teine poeg Henn Moora oli vabatahtlikult teeninud Saksa sõjaväes. Nõukogude Eestis legaliseeruda aitas Hennul Moorade peretuttav Nigol Andresen, tollane ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja ja hariduse rahvakomissar. KGBle oli see kõik arvatavasti teada ja seda sai kasutada Harri Moora ülekuulamisele avaldamiseks. (Marksoo 1999: 128–131)

7 Ajaloolane (vene k).

kuulus ka etnograafide õpetamine ja selle koosseisus oli etnograafia dotsendi ametikoht, kuid see jäi täitmata. Sõjaeelne etnograafia dotsent (adjunktprofessor) Gustav Ränk oli pagenud Rootsi. Kevadel 1945 tegi Moora ajaloo-keeleteaduskonna dekaanile ettepaneku luua eraldi Eesti ja üldise etnograafia kateeder, kuid seda ei tehtud. Niisiis jätkus etnograafide ettevalmistamine arheoloogia kateedris ja seda korraldas Moora ise. Õppeprogramm oli kaunis põhjalik ja andis alustadmised ka naaberdistsipliinidest. Moora luges sissejuhatavat loengut „Eesti ja teiste NSVLi rahvaste etnograafia“, juhatas mõnd erialaseminari ning juhendas kursuse- ja diplomitöid. Etnograafia õpetamine ülikoolis jäi tihedalt seotuks ERMiga. Õppejõududena kaasati ERMi töötajaid ning õppetöö toimus muuseumile eraldatud ruumes Veski tänaval. Õpetust ja ümberõpet jagati seejuures ka ERMi enda töötajatele. (Viires 1970a: 24; Linnus 1982a: 129–132; Luts 1985: 177–182)

Moora oli muuseumiga ka otseselt seotud. Aastatel 1945–1950 oli ta ERMi teadusnõukogu liige ning 1. septembrist 1945 kuni 31. detsembrini 1946 poole kohaga ka vanem teaduslik töötaja. 1940. aastate teisel poolel oli ta ERMi töö, sh näitustegevuse üks peamisi suunajaid ja ideolooge. Arved Lutsu sõnul „püüdis tolleaegne teadusnõukogu suhteliselt malbes vormis suunata muuseumi näitustegevust alanud okupatsioonija ideoloogilistele radadele, et seda päästa võimalike hullemate rünnakute eest.“ (2001: 52)

Foto 16.

ERMi teaduslik nõukogu
22. veebruaril 1946.

Istuvad (vasakult)

Voldemar Vaga,

Hilda Moosberg, Harri Moora,

Salme Rikas ja Artur Vassar.

Seisavad Ida Kaldmaa,

Helmi Üprus, Ants Viires ja

Hilja Sild.

Foto: Eduard Selleke.

ERM Fk 1063:6

Lisaks oli Moora muuseumiga seotud etnograafist abikaasa Aliise kaudu, kes oli algul direktori asetäitja, aastast 1947 aga teadussekretär.⁸

⁸ Aliise Moora töötas ERMis ka ülikooliõpingute ajal, aastatel 1924–1926. Pikemalt Aliise Moora rollist ERMis pärast sõda vt Kannike jt 2023: 66–68.

Nõukogude etnograafia, mille osaks Eesti rahvateadus pidi nüüd saama, oli 1920. aastatel üsna elav ja mõjukas teadusharu. 1930. aastate algul laastasid seda aga rängad repressioonid ning sealtpeale käsitleti etnograafiat Nõukogude Liidus ühena ajalooteaduse eriharudest (abiteadustest). Tegemist oli kindlalt tsentraliseeritud süsteemiga, mis tipnes NSVL Teaduste Akadeemia (TA) Etnograafia Instituudiga Moskvas. Nõukogude humanitaarteaduste (sh etnograafia ja arheoloogia) teoreetiliseks aluseks oli ajalooline materialism. Lähtuti Lewis Henry Morgani ja Friedrich Engelsi evolutsionistlikest ideedest, mille kohaselt inimühiskonna arengu tõukejõuks on materiaalsete hüvede tootmises toimuv progress.

Keskseks teoseks selles vallas oli Friedrich Engelsi „Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine“ (1884). Moora tutvus sellega varakult ja põhjalikult. Juba esimesel Nõukogude aastal, 1940. aasta 27. novembril pidas ta Õpetatud Eesti Seltsis (mille esimeheks ta oli 1936–1950) ettekande „Fr. Engelsi tööst „Perekonna, eraomandi ja riigi tekkimine““ (Taal 2018: 237; vt ka RA EAA.2569.2.1, l. 108p.). Engelsi arusaamad polnud Moorale tõenäoliselt täiesti võõrad ja vastuvõtmatud. Majandusajalugu oli talle alati suurt huvi pakkunud ning esiajaloo seletamisel lähtus ta eeskätt majanduslikest ja looduslikest tingimustest (Salminen 2012: 97–98). Moora lähenemine ajaloole oli juba enne sõda pigem materialistlik kui idealistlik. 1946. aastal ilmus Engelsi raamatu uus tõlge eesti keelde.⁹ Moora oli selle läbi töötanud ja terminoloogiliselt redigeerinud. 24. detsembril 1946 tutvustas ta raamatut pikalt-põhjalikult ajalehes Rahva Hää (Moora 1946b). Ta oli materjali hästi omandanud ja võis seda nüüd teistelegi selgitada.

1940. aastate teise poole Nõukogude Eesti etnograafia teaduslikud saavutused jäid arusaadavalt napiks. Kogenud teadlasi peaaegu polnudki. Üheks suuremaks ettevõtmiseks kujunes järjekordse ERMi aastaraamatu väljaandmine aastal 1947. Eelmine aastaraamat oli ilmunud 1939. Esimene nõukogudeaegne aastaraamat kandis numbrit I (XV), viidates seega uuele algusele, kuid unustamata ka järjepidevust. Aastaraamatu toimetaja oli Harri Moora, tema lähemaks abiliseks noor etnograaf Ants Viires (Viires 2011: 57).

9 F. Engels, *Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine*. Seoses Lewis H. Morgani uuringutega. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1946. Tõlkija kohta raamatus andmed puuduvad. Võimalik, et kasutati Hans Pöögelmanni tõlget, mis avaldati 1935. aastal Leningradis. Aga kuna Pöögelmann hukati 1938. aastal, siis teda ei mainitud.

Avaloona avaldati Moora algatusel tõlge tollase esietnograafi, NSVL TA Etnograafia Instituudi direktori Sergei Tolstovi artiklist „Etnograafia ja nüüdisaeg“, mis oli hiljuti ilmunud Nõukogude etnograafia keskajakirjas Sovetskaja etnografija (nr 1, 1946). Viirese sõnul oli see mõeldud „diplomaatilise kummardusena Moskva keskorganeile“. (1993: 9; vt ka Konksi 2007: 32–33)

Kogumiku kaalukaimaks artikliks oli Moora enda „Eesti etnograafia nõukogulikul ülesehitamisel“ (lk 24–35), milles ta võttis kokku ja arendas edasi loengutes juba suusõnal väljendatud programmilisi ja metoodilisi mõtteid. Peatugem sellel veidi pikemalt.

Artiklis pidi Moora ülistama uut, marksistlikku Eesti nõukogude etnograafiat ja vastanduma retooriliselt vanale, kodanlikule eesti rahvateadusele. Kodanlikku etnograafiat kritiseeris ta üldiselt, nimesid nimetamata. Samas avaldas ta tunnustust sõjaeelse ERMi eeskujulikult korrastatud kogudele ja vilunud töötajatele. Muuseumi kogudes nägi ta eesti rahva ja kultuuri jaoks asendamatut vara, millelt võib alata uus ülesehitus.

Etnograafia kui ajalooteaduse ühe haru ülesandeks oli Moora järgi kapitalismi-eelse rahvakultuuri uurimine. Kapitalismi levikuga kaasnenud uuendused huvitasid tema sõnul etnograafiat vaid sedavõrd, kui need olid vana rahvakultuuri väljatõrjujaks.

Varasemale, n-ö kodanlikule eesti etnograafiale heitis Moora ette, et see ei võtnud vajalikul määral arvesse ühiskondlik-majanduslikke tingimusi ja ei puudutanud peaaegu üldse küla-mõisa vahetõrget ning seda iseloomustanud teravat klassivastuolu. Samuti ei pööratud tema sõnul üldse tähelepanu talurahva sotsiaalsele kihistumisele. Jäeti mulje, justkui pärineks eesti rahvakultuur mingist „vana hea aja“ patriarhaalsest rahust.

Moora sõnul tuli rahvakultuuri uurimisel arvesse võtta kõiki seda mõjutanud tegureid ja teha koostööd naaberteadustega (ajalugu, folkloristika, geograafia, keeleteadus). Seda väites viitas ta osavalt Stalinile. Eraldi rõhutas ta loodusolude, eeskätt mullastiku, aga ka sademete rolli rahvakultuuri nähtuste ja piirkondlike eripärade seletamisel. Kodanlik eesti etnograafia lähtus Moora arvates liigselt keeleteadusest, mis viis omakorda selleni, et tähtsustati üle eesti rahvakultuuri soome-ugri seoseid ning alahinnati balti, eriti idaslaavi kontakte. Lõpuks rõhutas Moora, et Eesti etnograafid peavad sügavalt omandama „dialekttilise materialistliku meetodi ja eesrindliku marksistlik-leninliku õpetuse tõed“. (Moora 1947c)

Enamik teistest aastaraamatu artiklistest põhines varasema uurimistöo tulemustel ning jätkas sõjaeelse Eesti etnograafia traditsioone (Ants Viires, Richard Viidalepp, Ida Kaldmaa, Helmi Üprus) või olid suhteliselt lühikesed ja vähe ambitsioonikad (Gustav Vilbaste,

Paul Ariste). Lõppu lisatud ERMi tegevuse aruande aastatel 1940–1945 kirjutas Moora.

Esimest nõukogudeaegset ERMi aastaraamatut luges ka Rootsi emigreerunud noor eesti etnoloog Ilmar Talve, kes tundis oma eriala käekäigu vastu kodumaal suurt huvi. Ta kiitis Viirese artiklit „Ratsutamine – vana rahvapärane liikumisviis“, mille aluseks oli 1943. aastal valminud ülemastme seminaritöö. Mooraga oli Talve mõnes küsimuses isegi nõus. Näiteks selles, et tuleb uurida sotsiaalse kihistumise peegeldumist ainelises rahvapärases kultuuris. Seda tehti Rootsiski. Samas leidis Talve, et mõnedki tööülesanded, mida aastaraamatus esitatakse „uute leiutustena“, on üles tõstetud juba kümnekond aastat tagasi. Talve arvates elas Nõukogude Eesti etnograafia veel suuresti „kodanlikul ajal“ tehtud tööst. Talve sedastas, et teadus on Nõukogude Liidus politiseeritud, valitsevale ideoloogiale allutatud ja välismaailmast ära lõigatud ning see toob paratamatult kaasa allakäigu. „Sellisest sumbunud õhkkonnast teaduslikul alal on käesolev Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamatu köide küllaltki markantseks näiteks,“ arvas Talve. (1948: 178–182) Arvustuse lõpetuseks pidas ta sobivaks kõrvutada rahvateaduse olukorda Nõukogude Liidus ja Natsi-Saksamaal ning tsiteerida sealset etnoloogi Lutz Mackenseni:

Etnograafia on oma olemuselt poliitiline teadus. [...] Tänapäeval ei ole enam võimalik, et teadlane tee, mis talle meeldib; ta peab, nagu iga teinegi rahva liige, oma tööala raames asuma kohale, kuhu tema rahva saatus teda kutsub. (Volkskunde in der Entscheidung, Tübingen 1937, S. 8, 17; tsit Talve 1948: 183)

Kokkuvõtteks võib öelda, et Moora küll kritiseeris nn kodanlikku etnograafiat, kuid tegelikult tugines selle saavutustele. Varasemaid algatusi, mida ta pidas väärtuslikeks, esitas ta taktikalistel kaalutlustel uuena, sest vastasel korral poleks need läbi läinud. Tema kriitika sõjaeelse Eesti etnograafia suhtes oli ilmselt osaliselt õigustatud.

*

1948. aastal alustasid noored eesti etnograafid Moora ergutusel ja juhendamisel „Eesti etnograafia ülevaate“ koostamist. See pidi muidugi vastama uutele meetodilistele nõuetele ning käsitlema kõiki rahvakultuuri aspekte (sh vaimseid), arvestades seejuures geograafilist, ajaloolist ja antropoloogilist¹⁰ tausta. Valminud peatükke arutati üheskoos – see oli omamoodi teadusliku töö kool. Ülevaateeteosest ei saanud siiski tookord asja, sest kogenud uurijaid nappis. (Viires 1970a: 24; 1993: 32)

¹⁰ Antropoloogia tähendas tollases nõukogude kontekstis füüsilist antropoloogiat.

Jaauanaris-veebuaris 1949 tegi Balti vabariikides tutvumis-reisi üks juhtivaid nõukogude etnograafe Nikolai Tšeboksarov¹¹. Tegemist oli etnograafilise keskvõimu esindajaga, omamoodi revidendiga, kes tuli inventuuri tegema. Reisi tulemusena avaldas Tšeboksarov artikli „Etnografitšeskaja rabota v Sovetskoi Pribaltike“. Muu seas mainitakse seal vajadust korraldada välitõid, „mille peamiseks eesmärgiks on meie päevil saanud kolhoositalurahva kultuuri ja olme uute vormide uurimine“. Aastatel 1948–1949 Nõukogude etnograafia ladvikus toimunud diskussioonidel oli nimelt kujunenud seisukoht, et etnograafia peab uurima ka kaasaegset sotsialistlikku küla. Tšeboksarov kaebas, et Eestis nagu teisteski Balti vabariikides ilmneb mõnedes etnograafilistes töödes veel „kodaanlike teooriate“ mõju, püüe „rebida etnograafia eemale kaasajast, esitada seda teadusena vanast ajast, mis peaks tegelema vaid arhaismide ja igandite uurimisega“. Näidetena sellistest puhtalt kirjeldavatest „esemeuurimuslikest“, „minevikku juhtivatest“ töödest mainis ta Helmi Üpruse ja Ants Viirese artikleid äsja ilmunud ERMi aastaraamatus. (Tšeboksarov 1949) Tšeboksarov oleks võinud kritiseerida ka samas kogumikus avaldatud Moora artiklit, mis määratles etnograafia ainevallana kapitalismieelset rahvakultuuri, kuid sellest ta millegipärast hoidus.

Moora tegi Tšeboksarovi kaudsest kriitikast kiiresti oma järeldused. Juba 17. juunil 1949 tutvustas ta ERMi töötajate ja TRÜ etnograafiaüliõpilaste ühisel koosolekul S. Tolstovi hiljuti ilmunud artiklist¹² lähtudes nõukogude etnograafia uuemaid suundumusi ja seadis uued ülesanded: nähtusi tuleb nende ajaloolises arengus jälgida kuni vahetu kaasajani; kolhooside puhul tuleb uurida asustuse ja eluolu arengut, kõrvutada eri piirkondade ja etnilise taustaga kolhooside olustikku, et selgitada nende eripära. (ERM Ak 1.1.28, l. 61–64; Viires 1970a: 26) Moora lähenemises võib muidugi täheldada püüet kohaneda, aga samuti teatavat loomingulisust. Ka kolhooside uurimisele, mis oli eesti etnograafidele üldiselt vastumeelne, püüdis ta läheneda mõistlikult, mitte lamedalt ideoloogiliselt. Nähtuste jälgimine nende ajaloolises arengus kuni vahetu kaasajani tähendas praktikas sageli seda, et kolhoosiuurimuse sildi all tegeleti ikkagi peamiselt vastava piirkonna traditsioonilise rahvakultuuriga (vt nt Kannike jt 2023: 69).

11 Nikolai Tšeboksarov (1907–1980) oli tollal NSVL TA Etnograafia Instituudi Euroopa osakonna juhataja ning Moskva Riikliku Ülikooli ajalooteaduskonna dotsent. 5. veebruaril 1949 pidas ta Tartus Õpetatud Eesti Seltsis ettekande „Nõukogude etnograafia peamised ülesanded“. (Taal 2018: 265)

12 С. Толстов, В. И. Ленин и актуальные проблемы этнографии. – Советская этнография 1, 1949.

Taustaks meenutagem, et 25. märtsil 1949 toimus Eestis talurahva massiküüditamine. Just selle aktsiooniga loodud hirm sundis talupojad kiiruga kolhoosidesse astuma. Ants Viires meenutab, et kohtas Harri Moorat vahetult pärast küüditamist Tartus tänaval. Viires üritas mõne sõnaga toimunust rääkida, kuid Moora „viis jutu ilma pikemata tööasjule“. (2011: 89) See ei tähenda, et Moora oli küüditamisega nõus või süd ametu. Lihtsalt parata polnud midagi, tuli tegeleda oma asjadega.

1940. aastate teisel poolel avaldas Moora ajakirjanduses rea artikleid ühiskondlikel teemadel. See oli ilmselt ametipositsiooniga peale sunnitud kohustus, mitte vabatahtlik aktiivsus nagu enne sõda.

Seoses ERMi esimese sõjajärgse etnograafianäitusega „Eesti talupoja käsitööd“ avaldas Moora venekeelse artikli ajalehes Sovetskaja Estonija. Ta andis ülevaate muuseumi ajaloost, libisedes seejuures 1920.–1930. aastatest üle väga lühidalt, nimesid nimetamata. Fašistid tahtsid Moora sõnul ERMi hävitada, Nõukogude võimu all avanesid sellele aga täiesti uued perspektiivid ning ees ootas kiire kasv. (Moora 1945)

Märkimist väärib ka artikkel „Vene kultuurikeskuse osast eesti kultuuri arengus“ (Moora 1946a), mis hoolimata pahaendelisest pealkirjast annab üsna tõepärase pildi Peterburi kaalukast rollist tsaariaegses eesti kultuuriloos.

14. veebruaril 1947 avaldas Moora pikema kirjutise „Hävitav süüdistusakt fašistlike okupantide ja eesti kodanlike natsionalistide vastu“ (Moora 1947a). Tegemist oli kiitva retsensiooniga just ilmunud raamatule „Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944“. Ühes raamatust võetud Nigol Andreseni tsitaadis on Moorat ennastki kujutatud fašismi ohvrina. Neljakuine vangistus andis selleks piisavalt alust ja seda maksis rõhutada. 1946. aastal oli ta muide pälvinud medali „Eeskujuliku töö eest Suures Isamaasõjas 1941–1945“ (Harri Moora 1989: IX).

Detsembris 1947 ilmus Moora artikkel „Teadlase osa nõukogude ühiskonnas“ (Moora 1947b). Tegemist on suhteliselt üldise propagandatekstiga. Arheoloog Valter Langi arvates pole see Moora enda kirjutatud, ainult allkirjastatud. (2002: 529–530)¹³

13 „Me peame kõigi oma ülesannete täitmisel meeles pidama, et nõukogude teadlase töö pole tema eralõbu, mille kallal ta võib nokitseda oma kapslisse suletuna, vaid et ta kuulub kogu oma tegevusega rahvale, ühiskonnale. Iga nõukogude teadlane peab nagu iga tööline ja talupoegki olema tuline patrioot ja tundma end aktiivse osalisena kogu meie rahva suures ühises töös, siduma kogu oma isikliku tegevuse, püüdlused ja energia meie riigi ülesannetega.“ (Moora 1947b) Kõlab tõesti päris sarnaselt Lutz Mackenseni sõnadega, mida tsiteeris I. Talve.

1949. aastal hoogustus Nõukogude parteiladvikus võimuvõitlus, millesse tõmmati kaasa ka EK(b)P juhtkond. Sellega seoses ägenes Eesti NSVs võitlus niinimetatud kodanliku natsionalismiga. (Tannberg 2005: 279–282) Alates septembrist 1949 tabasid süüdistused ka Harri Moorat. Teda hakati kujutama end TRÜs sisse seadnud kodanlike natsionalistide ideelise juhina. Moora oli eelmisest aastast saati ajaloo-keeleteaduskonna dekaan, tema vastutas. Temalt nõuti oma varasemate tööde ümberhindamist, enesekriitikat. 20. oktoobril 1949 vabastati Moora „tema soovile vastu tulles“ dekaani kohalt. (Raid 1995: 74, 77, 82, 115) Aga see oli alles algus.

28. oktoobril 1949 avaldas Moora ajalehes Rahva Hää!l päris pika enesekriitilise artikli „Eesti kodanlik ajalookäsitlus valitseva ekspuataatorliku kildkonna teenistuses“ (Moora 1949). Tegemist on neile aastatele iseloomuliku avaliku patukahetsusega. Moora tunnistab otsesõnu, et tema sõjaeelsed tööd olid „rahvavaenulikud“ ja teenisid kodanluse natsionalistlikke huve; et ta alahindas klassivõitluse olulisust ning venelaste ja Venemaa positiivset rolli Eesti ajaloos ning ülehindas looduse mõju ajalooprotsessis.

Kõige kokkuvõtlikumalt olen oma ajaloolised vaated esitanud „Eesti ajaloo“ I köites (1935), mille üheks autoriks ja ühtlasi toimetajaks ma olin ja mis mu töödest oli ka kõige levinum. Selle raamatu alguses ja ka järgnevas ainekäsitluses on pühendatud teatud ruum loodusoludele kui ühele ajaloolise arenemisprotsessi põhitegurile. Kuid seejuures on kahtlemata looduse mõjuga liialdatud ja niiviisi kogu käsitlus kujunenud ebateaduslikuks ja moonutatuks. See selgus mulle aga alles siis, kui olin tutvunud seltsimees Stalini teosega „Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist“, kus teatavasti antakse geniaalne ja klassikaliselt selge käsitlus ajaloolise protsessi olemusest, sealhulgas ka looduse mõjust ajaloole. Kõneldes loodusolude käsitlemisest „Eesti ajaloos“ tuleb märkida, et nii selles kui ka mu teistes töödes on täiesti põhjendamatult ja vääralt rõhutatud Peipsit ja Narva jõge kui Eestit ta idapoolsest naaberalast eraldavaid tegureid.¹⁴ Et see pidi olema vesi kodanlike natsionalistide veskile, pidi kinnitama usku kodanliku riigi loomulikusse eraldatusse idapoolseist naabreist, on selge erilise põhjendamisetagi. (Moora 1949)

Lugedes tundub, et Moora on vindi paiguti meelega üle keernud – tekst mõjub iroonilisena. Pikaajased tuttavad ja kolleegid pidid aru saama, et tegelikult autor niimoodi ei mõtle, ta lihtsalt peab praegu niimoodi kirjutama. Lisan siia veel ühe stiilinäite, mille retoorika mõjub peaaegu religioossena.

Kõiki neid suuri vigu hakkasin mõistma siis, kui asusin süvenema kõikevõitvaise marksismi-leninismi tõdedesse. Nende valgusel mitte ainult lahenes kogu see ummik, mille ees olin kodanlikul ajal nii paljudes küsimustes seisnud oma töös ajaloouurijana, vaid sai selgeks ka see väär ja paheline tee, mida mööda olin käinud oma ühiskondlikes arusaamades. Mõistsin, kuidas, tahtes oma tööga teenida rahvast, olin tegelikult toetanud ainult seda kurnavat kõdunevat klassi, töötanud reaktsiooni kasuks ja rahva huvide vastu. Mõistnud seda, ei võinud mul olla teist seisukohta kui oma endised ekslikud ja kahjulikud vaated ja tegevus otsustavalt hukka mõista, neile lõplikult selg pöörata ja kõik oma võimed uue ühiskonnakorra, sotsialistliku ühiskonna ja kultuuri ehitamisele rakendada.
(Moora 1949)

21.–26. märtsil 1950 toimus kurikuulus EKP KK VIII pleenum. Teiste seas süüdistati seal kodanlikus natsionalismis ka Harri Moorat, hoolimata sellest et ta oli möödunud sügisel endale kõvasti tuhka pähe raputanud. Talle ja temataolistele heideti ette ebapiisavat enesekriitikat, vähest ühiskondlikku aktiivsust (vaikimist) ja nappi teadustoodangut. (Vassar, Maamägi 1950; Raid 1995: 141, 156–157).

Moora polnud kommunistliku partei liige, ta püüdis rünnakutest hoolimata jätkata oma akadeemilist elu. 21. märtsil 1950 pidas ta ÕESis ettekande „Eesti etnograafia põhiküsimusi“ (Taal 2018: 265). 27. märtsist 1. aprillini 1950 osales Moora Moskvas toimunud Baltimaade etnograafiale pühendatud nõupidamisel, kus ta istus Eesti NSV delegatsiooni juhina lausa presiidiumis.¹⁵ Muu seas pidas ta vajalikuks tänada Moskva kolleegi eelmisel suvel Eestisse korraldatud ekspeditsiooni eest.¹⁶ Tema sõnul osutati selles osalenud noortele eesti etnograafidele tõsist abi väliuurimise meetodika arendamisel. Ta kutsus üles ühiseid ekspeditsioone jätkama. Viirese hinnangul oli see Moora „hästi läbimõeldud taktikaline samm“. Ta vajas Moskva kesksete

¹⁵ Sellel nõupidamisel osales ka Aliise Moora.

¹⁶ Suvel 1949 töötas Eestis pooleteist kuu vältel NSVL TA Etnograafia Instituudi ekspeditsioon eesotsas Vera Belitseriga (üldjuht oli Tšeboksarov), eesmärgiks verivärske kolhoositalurahva uurimine. Tulemused jäid kesiseks. (Viires 1993: 10)

uurimisasutuste toetust, et leida võimalusi enam-vähem normaalseks teadustööks. Vaid nädalapäevad pärast konverentsi lõppu vallandati ERMi direktor Ida Kaldmaa. Ilmselt oli tema ebasoosingusse langemine ette teada, sest Moskvast andis Kaldmaa asemel muuseumi tööst ülevaate tema ametijärglaseks määratud Elfriede Mägi. Nõupidamisel seati Baltimaade etnograafide peamiseks ülesanneteks tööliste ja talupoegade olmekultuuri sotsialistliku ümberkujunemise ning Baltimaade rahvaste etnogeneesi uurimine. (Terentjeva 1950; Viires 1993: 10–11)

Samas arutati ka Balti vabariikide teadlastelt tellitud kaastöid suurejoonelisele koguteosele „Narodõ mira“, mida NSVL TA Etnograafia Instituut oli asunud koostama. Autoritelt oodati enesekriitilist suhtumist. Õpetajarollis olid juhtivad nõukogude etnograafid (S. Tolstov, N. Tšeboksarov, P. Kušner, V. Belitser). Moora kui peatüki „Eestlased“ juhtiv autor käitus nagu temalt oodati, võttis õpipoisirolli, tänas kriitika eest. Artikli teksti polnud ta ette saatnud – võib-olla kavalusest – niimoodi ei saanud Moskva kolleegid seda põhjalikumalt rappida. Kriitikud leidsid ootuspäraselt, et liiga vähe on pööratud tähelepanu kaasaegsetele töölistele ja kolhoosnikele. (Arhiv RAN, 142.1.287, l. 1–54)

Eestis jätkus parteisisene võimuvõitlus ja kodanlike natsionalistide vastane kampaania. 15.–17. aprillil 1950 peeti EK(b)P Tartu linnaorganisatsiooni koosolek, kus teiste seas võttis sõna TRÜ parteiorganisatsiooni sekretäri asetäitja Andrei Vill:

Juba 1940. aastal töötasid kodanlikud natsionalistid välja pikemaajalise perspektiivse tegevusplatvormi. Selle autoriks oli professor Moora. Siin on põhiprintsiibiks kodanlik-natsionalistlike kaadrite säilitamine kauaks, lootuses kapitalismi restaureerimisele. Rahvavaenlaste Säre, Andreseni ja Kruusi juhtimisel õnnestus seda plaani ellu viia 1940.–1941. (Raid 1995: 249)

27. aprillil 1950 toimunud TRÜ parteikoosolek kuulutas Moora (ja mitmed teised) kodanlikuks natsionalistiks (samas: 177). Järgmisel päeval ilmus Rahva Hääles Artur Vassari ja Viktor Maamägi artikkel „Eesti kodanike natsionalistide vaenulikust tegevusest ajalooteaduse alal“, milles muu hulgas materdati ka Moorat (Vassar, Maamägi 1950).¹⁷ Reet Ligi meenutab oma isa Harri reaktsiooni: „Kodus me arutasime neid väljaastumisi ja kirusime nende autoreid. Selle peale isa ainult naeratas kuidagi kurvalt ja kui me taunivalt mõnda nime nimetasime,

¹⁷ Hiljem samal aastal ilmus ka pikem ja põhjalikum versioon sellest artiklist (Maamägi, Vassar 1950).

siis ütles: „Aga ta tahab ju ka elada.“ Isa ei arutanud meiega suuremalt neid asju ega sarjanud neid endisi „häid sõpru“, kes nüüd tema vastu välja astusid. Ta arvas, et mis neil ikka muud teha jäi, nad peavad ju niimoodi kirjutama. Ja oli vähemalt väliselt küllaltki rahulik.“ Moora tervisele mõjusid süüdistused ja laim siiski halvasti. (TÜR KHO f 141: 126–127). Ta vabastati TRÜ arheoloogia kateedri juhi kohalt alates 12. maist 1950. Septembris vallandati Moora arheoloogia professori kohalt kui sellesse ametisse sobimatu. (ERA.5275.5a.43, l. 8; vt ka RA ERAF.148.15.28, l. 19; RA EAA.5311.87/53.25, l. 67–70)

Süüdistused kodanlikus natsionalismis tabasid ka ERMi kollektiivi. Kevadel-suvel 1950 asus ENSV TA Presiidium¹⁸ ERMi „puhastama“. Lisaks juba mainitud direktor Kaldmaale vallandati veel kolm kogenud töötajat. Aliise Moora viidi üle noorema teadustöötaja kohusetäitjaks. Harri Moora jäi ilma oma kohast ERMi teadusnõukogus. (Viires 1993: 9; Luts 2001: 55–56)

5. septembril 1950 vabastati Harri Moora haridusministri otsusega TRÜ teenistusest (Raid 1995: 202). Likvideeriti kogu TRÜ arheoloogia kateeder. Samas säilitas Moora millegipärast oma positsiooni Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi arheoloogiasektori juhatajana, mis tal oli alates instituudi asutamisest (1947). Ann Marksoo andmetel oli 1951. aasta alguseks ette valmistatud koosolek, kus oleks Moorat edasi kritiseeritud ja seejärel ka sektorijuhi kohalt vallandatud ning viimaks arvatavasti arreteeritud. Märtsis 1951 pidi aga Tartus toimuma (ja toimuski) teine Baltimaade arheoloogiasessioon, mille peamiseks kohapealseks korraldajaks oli Harri Moora. Ta oli aktiivselt osalenud esimesel Nõukogude Baltikumile pühendatud arheoloogiasessioonil Leningradis (mais 1949), püstitanud seal Baltimaade arheoloogilise uurimise uued ülesanded ja jätnud nõukogude kolleegidele väga pädeva ning asjaliku mulje. Kodanliku natsionalisti Moora lõplikuks hävitamiseks valmistujad informeerisid oma plaanist NSVL TA Arheoloogia Instituuti kui plaanitava sessiooniga seotud akadeemilist keskasutust. Sealsed kolleegid kotsid Moora eest. Tema edasine kritiseerimine ja represseerimine lükati edasi ning jäi lõpuks hoopis ära. (Schmiedehelm jt 1970: 8; Marksoo 1999: 131–132; vt ka Viires 2011: 90)

*

Paralleelselt selle kõigega oli Moora KGB agent Istorik. Perekond mäletab, et 1940. aastate teisel poolel käis ta korduvalt tunde kestvatel

¹⁸ Aastatel 1946–1963 oli ERM üks Eesti NSV Teaduste Akadeemia allasutusi.

Foto 17.
Harri Moora.
Foto: Uudu Rips, 1955.
ERM Fk 2057:49

ülekuulamistel, mis toimusid reeglina hilisõhtuti ja öösiti. Moora pidi andma allkirja, et ta neist vestlustest kellelegi ei räägi, aga abikaasale Aliisele ta ilmselt siiski üht-teist kõneles. (Marksoo 1999: 135) Võib-olla käis ta tegelikult hoopis agendina aru andmas, kodus aga ütles, et ülekuulamistel. Samas rääkis Moora KGB-le oma kolleegide ja tuttavate kohta ehk tõesti vaid seda, mis oli julgeolekuorganitele niikuinii teada ja mis ei saanud kõnealuseid eriti kahjustada (vt Marksoo 1999: 136). Näiteks 1950. aasta suve hakul andis Istorik organitele teada, et Richard Kleis oli väga tihedalt seotud tolele ajaks põlu alla sattunud Hans Kruusiga ja kardab seetõttu repressioone (Tannberg 2004: 124). Harri Moora olla selle kohta ise öelnud: „Ma pean arvestama, et viiel lapsel tuleb selles ühiskonnas elada. Nii kaua, kui mind pole arreteeritud, saan nõutavate tobeduste kõrval ka midagi kasulikku teha.“ (Marksoo 1999: 136). On teisigi viiteid, et Moora oli agendina passiivne. Mõnes KGB dokumendis iseloomustatakse teda kui agentu negatiivselt. Ühe ohvitseri sõnul, kes Moorat 1940. aastate lõpul Tartus üle kuulas, olnud ta „intelligentne mees, keda oli raske vahele võtta“. Pole välistatud, et aastail 1950–1951 jäeti Moora arreteerimata mitte ainult juhtivate nõukogude kolleegide, vaid ka KGB eeskostel. Võimalik, et organid lootsid teda oma huvides ära kasutada (vt Marksoo 1999: 133, 136).

Karjäär Tallinnas, 1951–1959

1950. aastate algul oli etnograafia Nõukogude Eestis täielikus madalseisus. Kogenenumat osa ERMi¹⁹ töötajatest olid laastanud

¹⁹ Aastatel 1952–1963 oli asutuse ametlikuks nimeks Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseum ning 1963–1988 Eesti NSV

süüdistused kodanlikus natsionalismis. Etnograafia õpetamine TRÜs katkes seoses arheoloogia kateedri likvideerimisega sügisel 1950. Aasta hiljem viidi Eesti NSV TA Ajaloo Instituut (sh selle arheoloogiasektor) üle Tallinna. Ühes sellega pidid kolima ka Moorad. Etnograafia vallas hakkasid asjad tasapisi paranema alates aastast 1952, kui Harri Mooral õnnestus luua arheoloogiasektori juurde väike etnograafide töörühm (algul vaid kaks inimest: Elisabet Richter ja Aliise Moora). Aastal 1958 sai instituudi allüksuse nimetuseks arheoloogia ja etnograafia sektor ning Harri Moora oli selle juhataja kuni surmani (1968). Sektor oli vastavate teadusharude akadeemiline tipp Eestis ning selle kaudu käis suuresti ka erialane kraadiõpe. Sektorijuhina taotles Moora tihedat koostööd ERMiga (mis oli üks Teaduste Akadeemia allasutusi) ning katsus järjekindlalt tõsta muuseumi teaduslikku taset. (Viires 1970a: 23) Kokkuvõttes jäi Harri Moora kandma oma rolli Nõukogude Eesti etnograafia koordineerija ja suunajana.

Alates 1952. aastast organiseeris Moskva Etnograafia Instituut regulaarselt töötava Balti etnograafilis-antropoloogilise ekspeditsiooni, mille üldjuhtideks olid Nikolai Tšeboksarov ja Ljudmila Terentjeva. Eesti-poolseteks partneriteks olid Eesti NSV TA Ajaloo Instituut ja ERM ning peamiseks tööde suunajaks Harri Moora. Ekspeditsioon võimaldas koondada ja tööle rakendada Eesti nõrgestatud ja laialipillatud etnograafilisi jõude. Etnograafide põhiülesandeks oli koguda materjali eestlaste etnogeneesiga seotud küsimuste lahendamiseks. Erinevalt kaasaegsete tööliste ja kolhoositalupoegade uurimisest võimaldas see teema suhteliselt apoliitilist ja objektiivset minevikku suunatud teadustööd. 1955. aastal laiendati ekspeditsioon Balti ühendatud kompleksekspeditsiooniks (kaasati arheoloogid), mis töötas kuni 1960. aastani ning määras suurel määral ära Balti vabariikide etnograafide töösuunad. (Viires 1970b: 243; 1993: 11)²⁰

Seoses Balti ekspeditsiooniga taastus sügisel 1953 ka etnograafia õpetamine TRÜs. Nüüd toimus see Nõukogude Liidu ajaloo kateedri juures. Harri Moora andis selle juhatajale Hilda Moosbergile juba suvel nõu, kuidas õppetööd korraldada, toetudes seejuures

Riiklik Etnograafiamuseum. Lihtsuse mõttes kasutan artiklis läbivalt lühendit ERM.

20 Kompleksekspeditsiooni tulemusena ilmus 1959. aastal soliidne artiklite kogumik *Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции 1*. Под общей редакцией Х. А. Моора, Б. А. Рыбакова, С. П. Толстова и Н. Н. Чебоксарова. *Вопросы этнической истории народов Прибалтики*. Под редакцией С. А. Тараканова и Л. Н. Терентьевой. Москва: Издательство Академии Наук СССР. Ühena sarja peatoimetajaist kuulus Harri Moora niisiis nõukogude humanitaarteadlaste kõrgliigasse.

professor Tšeboksarovi²¹ autoriteedile. Etnograafia üldkursust oli Tšeboksarov valmis ise lugema (umbes ühe kuu jooksul), kui saab lähetuse Tartusse. Moora arvas, et ka NSVLi rahvaste etnograafiat ja etnograafia historiograafiat võiks lugeda keegi Moskva Riikliku Ülikooli etnograafia kateedrist. Eesti etnograafiat soovis peaks lugema kohapealne lektor, kusjuures Moora ei välistanud enda kandidatuuri. Lisaks paar erikursust ja -seminari, mis tuleks katta kohalike jõududega. Samuti pidas Moora vajalikuks saata üks aspirant Eestist Moskva Etnograafia Instituuti edasi õppima. (TÜ KHO f. 85, s. 167, l. 1–1p) Samal sügisel pidasidki Tšeboksarov ja Moora TRÜs loenguid.²² Õppejõududena kaasati ERMi töötajaid. (Linnus 1982a: 132; Luts 1985: 178, 182–183)

1955. aasta mai lõpus toimus Vilniuses Baltimaade arheoloogia, etnograafia ja antropoloogia konverents, kus osalesid ka kolleegid Venemaalt ja Valgevenest. Teemaks oli piirkonna etniline ajalugu. Harri Moora ettekande „Slaavi ja Baltimaade rahvaste vastastikuste kultuurisuhete uurimise küsimusi“ lugus ette Viktor Maamägi²³, sest autor ise tundis end halvasti. Oma ettekandega andis Moora kaaluka panuse Balti kompleksekspeditsiooni tegevuse kavandamisse aastateks 1955–1960. Tema eestvõttel seati selle lõppeesmärgiks Baltimaade ja naaberalade kultuurilis-ajaloolise atlase koostamine ja väljaandmine. Eesti teadlaste interdistsiplinaarset koostööd seati konverentsil teistele eeskujuks. (Moora 1955a: 326–327; 1955b: 35–39; Viires 1970a: 25–26; 1970b: 243) Niisiis ilmutas Moora laia regionaalset haaret, ehkki olude sunnil jäi see esialgu Nõukogude Liidu piiresse.

1950. aastatel tegeles Moora põhiliselt eestlaste päritolu ja varase etnilise ajaloo uurimisega. Tema toimetamisel 1956. aastal ilmunud artiklite kogumik „Eesti rahva etnilisest ajaloost“ (EREA), samuti tema enda artikkel „Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmetel“ selles kogumikus (lk 41–119) on arvatavasti Moora kõige mõjukamad teadussaavutused, seega peatun neil pikemalt. Ühelt poolt tuleb neid tekste vaadata Eesti teadusloo ja Moora varasemate

21 Tšeboksarov jätkas tööd NSVL TA Etnograafia Instituudis ning oli saanud Moskva Riikliku Ülikooli ajalooteaduskonna etnograafia kateedri juhatajaks.

22 Moora Eesti etnograafia loengute masinakirjas stenogrammid (seitse õhtust loengut 7.–16. detsembril 1953) on säilinud ja jõudsid hiljuti ERMi arhiivi.

23 Viktor Maamägi, kes viis aastat varem Harri Moora kui kodanliku natsionalisti avalikult hukka mõistis, oli aastail 1951–1968 Eesti NSV TA Ajaloo Instituudi direktor ja tema otsene ülemus.

tegemiste, teisalt aga tollaste nõukogude humanitaarteaduste kontekstis. Alustan viimasest.

Etnogenees ehk rahvaste tekkimine ja varane etniline ajalugu kuulutati Nõukogude etnograafia prioriteetseks uurimissuunaks 1930. aastate algul. Rahvad (mitmuses) olid Vene etnograafia peamiseks uurimisobjektiks juba alates selle sünnist 18. sajandil. (Golovnev 2022: 16–19, 33–35) Ka Nõukogude Liidus võimul olevad kommunistid nägid rahvastikku ja ajalugu läbi etnilise prisma. Stalini silmis olid rahvad (etnilised rühmad) ajaloo esmased subjektid. Nõukogude Liidu ajalugu oli seega nõukogude rahvaste ajaloo summa ning algas nende rahvaste tekke ja varase arenguga (Abashin 2014: 152–153).

Nõukogude etnograafide jaoks oli etnogenees niisiis väga loomulik teemavalik, kuid selle uurimiseks vajati naaberteaduste abi, sest etnograafia allikad ei ulatu reeglina kaugemale 18.–19. sajandist. Etnogeneesi uurimine oli interdistsiplinaarne (tollases keelepruugis kompleksne). Juhtivat rolli mängisid seejuures tegelikult arheoloogid, kellele lisandusid antropoloogid²⁴, keeleteadlased, folkloristid ja ajaloolased. Etnograafide ülesanne oli uurida üksikasjalikult traditsioonilise rahvakultuuri materiaalsel külge, et õppida tundma rahvaste etnilisi juuri ja kultuurikontakte naabritega.

1930. aastate algusest saati domineeris nõukogude keeleteaduses Nikolai Marri pseudoteaduslik jafetiidi teooria ehk „uus õpetus keelest“. Seda toetas Stalin isiklikult ning see mõjutas ka arheoloogiat ja etnograafiat, sh etnogeneesi uuringuid (vt Alymov 2014: 124–125). Suvel 1950 Stalin aga loobus Marri teooria toetamisest ning ajaloo abiteaduseks tõrjutud etnograafias tekkis seepeale pisut akadeemilist vabadust. Etnogeneesi teemal polnud marksismi klassikud sõna võtnud – teadlased võisid endale nüüd selles vallas lubada teataval määral hüpoteese ja diskussioone. (Golovnev 2022: 36)

Moora huvide ja senise tegevusega sobis see kõik päris hästi. Eestlaste etnilise ajaloo oli ta tegelenud juba 1920.–1930. aastail ning püüelnud seejuures interdistsiplinaarse käsitluse poole. See ilmnes juba tema raamatus „Eestlaste kultuur muistsel iseseisvusajal“ (1926), millesse ta kaasas lisaks arheoloogia ainesele kirjalikke ajalooallikaid, keeleteaduse, rahvaluule ja eriti etnograafia andmeid. Kõigepeal kujul kordus sama tendents raamatus „Eesti ajalugu I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus“ (Tartu 1935), mille puhul olid Moora kaasautoreiks arheoloog ja etnograaf Eerik Laid, keeleteadlane Julius Mägiste ja

24 Arheoloogiat, etnograafiat ja füüsilist antropoloogiat käsitleti tollases Nõukogude Liidus lähedaste naaberteadustena. 1933. aastal loodud Etnograafia Instituuti nimetati kuni 1937. aastani NSVL TA Antropoloogia, Arheoloogia ja Etnograafia Instituudiks.

ajaloolane Hans Kruus. Muistse maaviljeluse ja asustuse käsitlemisel pani Moora juba toona suurt rõhku loodusoludele ning tegi koostööd loodusteadlastega. (Viires 1970a: 24; Tõnisson 2000: 69–70)

Rahvuslasena pidas Moora vajalikuks kirjutada Eesti ajalugu eestlaste seisukohast lähtudes, jäädes seejuures muidugi truuks faktidele. Küsimus oli tõlgendamises. 1920. aastail oli aktuaalne lükata ümber seni domineerinud baltisaksa ajalookäsitlus sakslastest kui kultuuritoojatest mahajäänud, vaid algelist maaviljelust tundvasse Baltikumi. Moora näitas, et Saksa ja Taani vallutajad ei lisanud Eesti põllumajandusse midagi uut. Väide, et eestlaste kammkeraamikat valmistanud ja soome-ugri keeli kõnelenud esivanemad jõudsid Eesti alale 5000 aasta eest, on olemas juba Moora raamatus „Die Vorzeit Estlands“ (1932), samuti „Eesti ajaloo“ I osas (1935). Ta rõhutas juba siis Eesti rahvastiku ja kultuuri arengu järjepidevust nooremast kiviajast alates. (Lang 2002: 531–532; 2018: 34–36)

Täielikumalt arendas Moora kammkeraamika teooria välja kogumikus EREA (1956). Selleks ajaks oli kogunenud märksa enam arheoloogilist materjali, sh idapoolsetelt aladelt, nii et ta sai oma seisukohti palju detailsemalt ja paremini põhjendada. Kammkeraamika teooria püsis 1990. aastateni. Väljaspool Nõukogude Liitu seda pikka aega ei aktsepteeritud, sest see ei sobinud hästi keeleteaduse andmetega, kuid NLis oli see samahästi kui valitsev dogma. Moora põhitees jäi samaks, mis 1930. aastail: eestlaste soomeugrilastest esivanemad jõudsid Eesti alale 3. aastatuhandel eKr. (Lang 2002: 531–532; 2018: 34–39)

EREA venekeelne väljaanne ilmus samal aastal. See avas tee laiemale akadeemilise publikuni – vene keele oskajaid leidis tollases Kesk- ja Ida-Euroopas märksa enam kui eesti keele oskajaid. Retsensioonid ilmusid Ungaris, Ida- ja Lääne-Saksamaal ning Rootsis (vt Harri Moora 1989: 28).²⁵ Ajakirjas Sovetskaja etnografija kirjutas kogumikust Tšeboksarov. Arvustus oli sõbralik ja kiitev, Eesti teadlaste kogemust seati eeskujuks teistele liiduvabariikidele (1960: 181–182).

EREA ilmunine andis Moora akadeemilisele karjäärile tubli tõuke. 1957. aastal valiti ta Eesti NSV Teaduste Akadeemia akadeemikuks ja samal aastal omistati talle Eesti NSV teenelise teadlase aunimetus. 1959. aastal pälvis EREA kogumik Nõukogude Eesti teaduspreemia.

25 Rootsi pagenu eesti etnoloogi ja usundiloolase Ivar Paulsoni retsensioon ajakirjas Zeitschrift für Ethnologie oli põhiliselt tutvustav ja refereeriv. Lõpuks avaldas ta arvamust, et kogumiku võiks tõlkida mõnda suure lääne keelde, et „nii sisuliselt kui metoodiliselt väärtuslik ja huvitav materjal saaks kättesaadavaks laiemale asjatundjate ringile.“ (1960: 284) See retsensioon ilmus ka Stockholmis väljaantavas ajakirjas Ethnos (1960, nr 3–4: 256–257).

Eestlaste etnogeneesi uuringute kõrvalt jõudis Harri Moora tegeleda veel eesti rahvariiete ajalooga. See moodustas ju ühe osa eesti rahva etnilisest ajaloost, kuid oli rahvusliku identiteedi seisukohast ka eraldi võetuna tähtis teema. 1957. aastal ilmus Eesti NSV TA Etnograafia Muuseumi ja Ajaloo Instituudi koostöös esinduslik raamat „Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult“, vastutavaks toimetajaks Harri Moora.²⁶ Tema sulest pärineb sissejuhatav artikkel „Eesti rahvarõivaste arenemise ajaloost“ (lk 7–28) ning artikkel „Varasemaid andmeid ketramisest ja kudumisest“ (lk 203–204). Lisaks kirjutas Moora piirkondlike rahvarõivarühmade kirjelduste ajaloolised sissejuhatused ja redigeeris kogu käsikirja (Saateks 1957: 5).

Saatesõna algul öeldakse, et rahvarõivad ja nende ornamentika on „hindamatu tähtsusega varaaidaks tänapäeva uue, sotsialistliku kultuuri ehitamisel“. Raamatu sihiks oli ühelt poolt tutvustada ERMi rikkalikes kogudes säilitatavaid eesti rahvarõivaid, anda ajalooline ülevaade nende kujunemisest ja suhetest naaberrahvaste rõivastega, teisalt aga jagada „juhiseid rahvarõivaste kandmise kohta kaasajal“. Raamatus „märgitakse mõningaid vigu, mida selles suhtes on tehtud, kirjeldatakse rahvarõivaste valmistamise tehnikat ja näidatakse, kuidas vanade rahvarõivaste järgi valmistada vastavaid uusi ülikondi“. Selleks lisati raamatule vajalikud lõiked ja mustrijoonistused. Autentsust peeti oluliseks. Kirjeldatud piirkondlikest rahvarõiva ülikondadest sooviti anda „võimalikult õiget ajaloolist pilti“. Kuna raamatu trükkimisel ei õnnestunud kõigi rõivaosade ja mustrite värvitoone täiesti loomutruult edasi anda, soovitati rõivaste valmistamisel täpsustada need muuseumis säilitatavate originaalide järgi. (Saateks 1957: 5–6)

Selle raamatu praktiline väljund oli ehk olulisemgi kui teaduslik. Rahvarõivad mängisid väga olulist rolli eestlaste rahvuslikus identiteedis, neid kanti laulupidudel ja muudel pidulikel puhkudel. Samas oli neil oma kindel koht ka Nõukogude rahvuspoliitikas. Ametlik kultuuripoliitika nimelt soosis rahvarõivaste kasutamist. Riiklikel pühadel ja muudel tähtpäevadel oli kombeks esile tõsta nõukogude rahvaste etnograafilist eripära, demonstreerida rahvuskultuuride õitsengut (Kannike 1994: 8, 12, 15; Konksi 2009: 300–302). Stalin oli juba 1925. aastal kirjutanud, et nõukogude kultuur peab olema „vormilt

²⁶ Raamatu toimetusse kaasati NSVL TA Etnograafia Instituudi vanem teaduslik kaastööline V. N. Belitser, kelle roll tegelikus töös jäi tõenäoliselt suuresti formaalseks. Toimetajate hulka kuulus ka Aliise Moora. Võimalik, et tema osa raamatu valmimisel oli suurem, kui sisukorrast ja saatesõnast paistab (vt Kannike jt 2023: 75).

rahvuslik, sisult sotsialistlik“ (Stalin 1925; vt ka Connor 1984: 202, 240–241). Rahvarõivad (ja rahvakunst) sobisid „rahvusliku vormi“ rolli väga hästi.

Moora oli sellest kõigest ilmselt hästi teadlik. Ta väljendab end tollast retoorikat kasutades. Toon järgnevas tsitaadis rasvaselt välja sõnad, mis annavad eraldi lugedes edasi üheselt rahvusliku sõnumi.

*Nõukogude **Eestis loodi** pärast kapitalismi kukutamist ja ekspluataatorlike klasside kaotamist **kõik eeldused eesti rahvarõivaste kui põlise kultuurivara tõstmiseks aukohale. Eesti rahva paljude põlvede loomunguna on rahvarõivad, nagu vana rahvaluule ja rahvamuusikagi, saanud ühtse eesti sotsialistliku natsiooni sisult sotsialistliku ja vormilt rahvusliku kultuuri rikastajaks ja uue kunstiloomingu võrratuks allikaks.*** (Moora 1957: 14)

Sissejuhatava artikli algul ütleb Moora, et rahvarõivastes avaldub rahva omapära eredamalt kui muudes materiaalse kultuuri nähtustes. Ta alustab oma ajaloolist ülevaadet 11. sajandist ja jõuab välja 19. sajandisse. Moora rõhutab rahvarõivaste vanu piirkondlikke eripärasid, mis lähtuvad „muistsetest hõimuerinevustest“ (lk 7). Teisalt aga näitab ta rõivaste muutumist ajas, toob esile neis kajastuva sotsiaalse kihistumise, seosed kommete ja uskumustega ning ühisjooned naabrite, eriti balti ja idaslaavi rahvaste rõivastega. Lisaks etnograafilistele allikatele kasutab Moora elegantselt arheoloogia, ajaloo, folkloristika ja keeleteaduse andmeid. Artikkel ei sisalda ühtegi viidet marksismi-leninismi klassikutele, küll aga viidatakse 1920.–1930. aastate tekstidele. (Moora 1957) Sama tendents ilmnes muide juba ka tema EREA artiklis. Paistab, et vajadus viidata kommunismi klassikutele oli sulaajal kadunud.

Moora toimetatud teos jätkas sisuliselt traditsiooni, mis oli alguse saanud Helmi Kurriku raamatuga „Eesti rahvarõivad“ (1938). Viimane sündis Pätsi-aegse rahvarõivaste taaselustamise riikliku aktsiooni raames. Teaduslikus plaanis tähendas uus raamat siiski sammu edasi, eriti rahvarõivaste ajaloolise arengu ja paikkondliku eripära selgitamisel. Viimase puhul võis Moora toetuda oma abikaasa Aliise EREAs ilmunud artiklile „Ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest Eestis“. (Viires 1990: 1262–1263; 1993: 18)²⁷

27 Harri ja Aliise Moora teaduslik koostöö on huvitav teema, aga paraku napib selle põhjalikumaks käsitlemiseks andmeid. Peresiseseid suhteid ja muud taustateavet arvestades kaldun siiski arvama, et juhtivat rolli ühises teadustöös mängis Harri.

Raamatu venekeelne variant „Эстонская народная одежда XIX и начала XX века“ ilmus Tallinnas aastal 1960. Jääb arusaamatuks, kellele see oli mõeldud. Trükiarv oli üsna erinev, eestikeelsel variandil 12 000, venekeelsel 2000. Raamatu rahvusvahelisele akadeemilisele publikule suunatud osad olnuks ehk otstarbekam avaldada teadusartiklitenä.²⁸ Võimalik, et tegu oli omaaegse poliitilise korrektsusega – raamat olgu kättesaadav ka venekeelsele lugejaskonnale.

Harri Mooral oli küllalt kaalukas roll ERMi kui teadusasutuse jalule aitamisel pärast kodanlike natsionalistide vastasele kampaaniale järgnenud madalseisu. Muuseum oli tollal üks Eesti NSV TA allasutusi ning selle kureerimine oligi õigupoolest Harri Moora kui akadeemia arheoloogia ja etnograafia suuna juhi ülesanne. 7.–8. jaanuaril 1957 toimus Tartus ENSV TA etnograafide nõupidamine. Peamiseks jutusuunajaks oli Harri Moora, talle sekundeeris Ants Viires.²⁹ Üle hulga aja räägiti taas „kiiresti kaduvate etnograafiliste materjalide“ kogumise vajadusest ja kavandati selle töö korraldamist. Muu hulgas otsustati: „Kogumistöö teostada ka eestlaste naaberrahvaste juures (vene, setu, vadja, isuri, läti, leivu, rannarootsi alal).“ (ETA 1.10.65, l. 4–6) Tartus toimunud etnograafide nõupidamise järjeks oli ENSV TA Presiidiumi istung 26.–27. detsembril 1957,³⁰ mille otsuses rõhutati taas vajadust koguda kiiresti kaduvat etnograafilist materjali nii Eesti NSVs kui ka naaberaladel (Leningradi ja Pihkva oblast, Läti NSV) (ETA 1.1.576, l. 186, 190–192).

ERMile tähendasid need otsused uut algust, andsid kätte tulevased töösuunad. Püstitatud ülesannete täitmiseks määrati 1958. aasta suvel muuseumi direktoriks noor energiline, äsja etnograafia erialal TRÜ lõpetanud Aleksei Peterson, kes püsis selles ametis aastani 1992. Kõik see toimus Moora initsiatiivil ja suunamisel (Linnus 1968: 353; Viires 1970a: 24). Moora oli paljuski Petersoni eeskuju, mentor ja soosija.

28 Venekeelne väljaanne pälvis teatavat rahvusvahelist akadeemilist tähelepanu. Lisaks Nõukogude Liidule ilmusid retsensioonid Tšehhoslovakkias, Poolas ja Ida-Saksamaal (Eesti nõukogude 1967: 19).

29 Ants Viires oli 1956. aastast TA Ajaloo Instituudi nooremteadur. Tema akadeemilist karjääri pärssis pikki aastaid lühiajaline teenimine Saksa sõjaväes 1944. aastal (Viires 2011: 102).

30 Lisaks presiidiumi liikmetele ja teadussekretärile osalesid etnograafia arutelul Harri Moora, Richard Viidalepp ja Ants Viires. Etnograafia Muuseumi esindasid teadussekretär Jüri Linnus ja peavarahoidja Jenny Nõu.

1959. aasta aprillis tähistati Tartus suurejooneliselt ERMi 50. sünnipäeva. See tähendas muuseumi järjepidevuse tunnustamist nõukogude võimu poolt. Pidulikul juubelikoosolekul TRÜ aulas esines teadusliku ettekandega Harri Moora, kes kõneles Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade kujunemisest. Lisaks külalistele Nõukogude Liidust osales üritustel Soome Rahvusmuuseumi etnograafiaosakonna juhataja Niilo Valonen. Juubeli puhul ilmus üle pika aja taas muuseumi aastaraamat, numbriks järjepidevusele viitav XVI. 1947. aastal algatatud uuest numeratsioonist oli loobutud. Sellest peale hakkas aastaraamat ilmuma regulaarselt. Võib öelda, et juubeliga kaasnes ERMi kui tõelise teadusasutuse maine taastamine (Luts 1999: 32–34, 37).

*

Paralleelselt aktiivse ja viljaka akadeemilise tegevusega tuli Harri Moorale jätkuvalt olla KGB agent Istorik. Pärast Teist maailmasõda mängisid Nõukogude ja lääne (Rootsi, Suurbritannia) luureteenistused omavahel luuremänge, milles oli sunnitud osalema ka Moora (vt Marksoo 1999: 133–139; Jürjo 2000: 157–158; 2014: 93–94, 127, 173; Pihlau 2009: 105–108). See põnev lugu, millega haakub tema esimene sõjajärgne välisreis Rootsi novembris 1957, väärib omaette pikemat käsitlemist, kuid Moora tegevusega etnograafia alal seostub see vaid servamisi ning jääb seega käesoleva artikli fookusest välja.

Suhtlemine lääne kolleegidega (sh eesti pagulastega) ning uuemate ideede ja teaduskirjanduse vahetamine oli Moorale kahtlemata väga oluline. Arvatavasti oli ta selle kõige puudumise all kannatanud. Kuna 1957. aasta visiit Rootsi, mis toimus kahtlemata Nõukogude julgeolekuorganite heakskiidul, osutus nende arvates edukaks, siis lubati Moorale osaleda ka 1958. aasta augustis Hamburgis toimunud V rahvusvahelisel esi- ja varaajaloo teaduste kongressil. Ta pidas seal ettekande Baltikumi linnustest ning valiti Rahvusvahelise Esi- ja Varaajaloo Teaduste Liidu Alalise Nõukogu liikmeks. (Selirand 1989: XXV)³¹ Eesti päritolu Rootsi arheoloog Hille Jaanusson mäletab, et Moora suhtlemine eesti emigrantidega oli avalikkuse ees mõnevõrra ettevaatlik – ta teadis, et KGB hoiab tal silma peal. (Salminen 2012: 107)

Jürjo sõnul polnud koostöö KGBga tollal akadeemiliste välisreiside vältimatuks eelduseks. Näiteks toob ta tuntud keeleteadlase akadeemik Paul Ariste, kes oli vastanud 1958. aastal KGB värbamisettepanekule eitavalt. Ta olevat öelnud, et kui julgeolekuorganid soovivad tema välisreise ära kasutada, siis parem ei reisi ta üldse. Edaspidi ei teinud KGB märkimisväärsed takistusi tema

³¹ Moora oli osalenud ka II rahvusvahelisel esi- ja varaajaloo teaduste kongressil Oslos aastal 1936 (Harri Moora 1989: VIII).

teadusreisidele. (Jürjo 2000: 158) Moora oli aga juba niikuinii koostööle sunnitud, tema välislahetused leidsid aset organite heakskiidul, millega kaasnesid nende antud ülesanded. Tõenäoliselt leidis ta, et ka sellistel tingimustel on tal mõttekam välismaal käia kui käimata jätta.³²

Tunnustatud teadlane, 1960–1968

1960. aastad olid Moora jaoks vist üsna hea aeg. Ta oli end aka-
deemiliselt tõestanud, saavutanud positsiooni ning teda tunti ja
tunnustati kolleegide seas nii Eestis, Nõukogude Liidus kui välismaalgi.
Ta võis tunda rahulolu saavutatust ja jätkata tööd. Muu hulgas rääkis ta
kaasa etnograafia teoreetilistes küsimustes.

1960. aastal ilmus Etnograafia Muuseumi aastaraamatus
Harri ja Aliise Moora ühisartikkel „Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste
allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest“ (Moora, Moora
1960). Selle alguses on öeldud, et arheoloogia osa on Harrilt, etnograafia
Aliiselt.³³ Sama tekst avaldati pisut vähendatud mahus ja venekeelsena
ka ajakirjas Sovetskaja etnografija (nr 3, 1960). Allvaldkonna vasteks
on seal *podoblast*. See on kooskõlas nõukogude etnograafide Maksim
Levini ja Nikolai Tšeboksarovi terminiga *istoriko-etnografitseskaja oblast*,
millest Moorad tõukuvad. Levini ja Tšeboksarovi 1955. aastal välja
käidud teooriat ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest ja majanduslik-
kultuurilistest tüüpidest esitati Nõukogude Liidus uuenduslikuna
ja võeti tõsiselt (vt Karlov 2022: 75–76).³⁴ Asjaolu, et teooria autorid
tõid ajaloolis-etnograafiliste valdkondade ühe iseloomulikuma

32 1. oktoobril 1959 kirjutas Rootsi pagenu eesti ajakirjanik Voldemar Kures oma päevaraamatusse: „Aunver ütles, et kui Moora mõned aastad tagasi käis Stockholmis, siis tehti tema ja siinsete roosade teadlaste ja professorite vahel nn. koeksistentsikokkulepe vastastikkuse materjalide vahetamiseks teadusliku töö alal.“ [---] „Esimene, kes oma doktoriväitekirja Eestist kätte sai, oli prof. Ränk.“ (Kures 2009: 384) Niisiis ei kiitnud kaugelgi mitte kõik eesti emigrandid Nõukogude Eestiga kooseksisteerimist heaks, kuid akadeemilise kirjanduse ja teabe vahetus läbi raudse eesriide sai alguse ja jätkus edukalt aastakümneid.

33 Aliise Moora eespool mainitud artikkel EREA kogumikus tunnistatakse eeltööks.

34 Ajaloolis-etnograafiline valdkond on piirkond, kus rahvaste pikaajaliste suhete ja ühise ajaloo tõttu on kujunenud teatav kultuuriühendus, näiteks Baltikum või Põhja-Euroopa. Majanduslik-kultuuriline tüüp tähendab samal sotsiaal-majanduslikul arenemistasemel ning samalaadses geograafilises keskkonnas elavate preindustrialsete rahvaste kultuurilist sarnasust, näiteks troopikametsade kütid-korilased või rohtlate karjakasvatajad. (Narodõ 1988: 580–585, 596–601)

näitena välja Baltimaad, võimaldas Balti vabariikide etnograafidel (ja teistel humanitaarteadlastel) teha viljakat koostööd, mille üheks eestvedajaks oli Harri Moora.³⁵ Oma artiklis eelistavad Moorad kõneleda ajaloolis-kultuurilistest valdkondadest. Nad tegelevad alajaotustega (allvaldkondadega) Baltikumi sees ning eristavad kolme pikka põhjalõunasuunalist vööndit, mis jagunevad omakorda rajoonideks.

Väga palju tähelepanu pööratakse artiklis Baltikumist itta jäävatele Vene aladele, mida Aliise oli põhjalikult uurinud.³⁶ Ka paljud levikukaardid on vastavalt koostatud. Peamiselt põhineb artikkel aga ikkagi Eesti andmestikul. Läti ja Leedu materjali on väga vähe – võib-olla polnud sealt veel küllalt andmeid.

Lühidalt öeldes väidavad Moorad, et kogu traditsioonilise rahvakultuuri ja selle piirkondlike eripärade aluseks on kohaliku majandusliku struktuuri iseärasused, mis on omakorda tihedalt seotud looduskeskkonnaga. Nad rõhutavad vajadust jälgida kultuurinähtusi pikas ajaloolises perspektiivis ning toovad esile pikaajalise kultuurilise ja etnilise järjepidevuse. (Moora, Moora 1960)

Samadest arusaamadest oli kantud ka Moorade järgmine ühine artikkel „Lisandusi vadjalaste ja isurite etnilisele ajaloole“, mis ilmus esmalt ERMi aastaraamatus (XIX, 1964) ja seejärel venekeelsena kogumikus „Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost“ (1965).

1964. aastal ilmus kaks tollase eesti etnograafia seisukohalt olulist teksti, üks vene, teine saksa keeles, mõlema toimetajaks Harri Moora.

Tellimus kirjutada sarja „Narodō mira“ tarbeks ulatuslikum peatükk „Eestlased“ oli Moskva Etnograafia Instituudilt mäletatavasti tulnud juba 1940. aastate lõpul. Üht mustandit oli arutatud nõupidamisel Moskvast märtsis 1950, kuid siis jäi asi venima. (Viires 1993: 32) 1964. aastal ilmus see tekst lõpuks raamatu „Народы европейской части СССР“ teises köites (lk 209–309). Harri Moora oli peatüki toimetaja ning ajaloo ülevaate kaasautor koos Juhan Kahki ja Õie Elangoga.

Selle ülevaate pikema ja põhjalikuma variandi avaldas sama autorite kollektiiv saksakeelse raamatuna „Abriss der estnischen Volkskunde“ (1964, 307 lk). See sai võimalikuks ilmselt tänu sama aasta augustis Moskvast toimunud VII rahvusvahelisele antropoloogiale ja

35 Moora vahendusel jõudis teave Läti ja Leedu kolleegide akadeemilistest saavutustest ka Välis-Eesti teadlasteni (EKLA F 404:5:9, l. 4p-5).

36 Hiljem valmis tal selle töö põhjal monograafia „Peipsimaa etnilisest ajaloost: ajaloolis-etnograafiline uurimus Eesti-Vene suhetest“ (1964).

etnograafia kongressile³⁷ (Viires 1970a: 27). Toimetajaid oli kaks: Harri Moora ja Ants Viires. Harri Moora oli ka ajaloo ülevaate kaasautor ning kirjutas koos abikaasa Aliisega artikli rahvapärasest ajaarvamisest ja rahvakalendrist.

Eestlaste rahvakultuuri käsitleti mõlemas ülevaates muidugi nõukogude ideoloogiast lähtuvalt. Eestikeelsena see aga millegipärast ei ilmunudki. Saksakeelset ülevaadet arvustas Rootsi emigreerunud Gustav Ränk. Ta leidis, et „aine käsitluses ja vaatekohtades pole märgata mingeid murrangulisi muudatusi, kui on küsimuses põhiuurimus ise, mitte aga külgehaagitud teooriad“ ning et „marksistlik-leninistlik vaatusviis tuleb rohkem nähtavale sissejuhatavais fraasides ja lõppu riputatud võrdluisis kui ainekäsitluses eneses“. (Ränk 1965: 58) Nii oligi see ehk mõeldud – marksistlik võõp ja vana sisu. Nõukogude Eesti etnograafia oli Harri Moora suunamisel jäänud küllaltki konservatiivseks.

1965. aasta suvel toimus Helsingis II rahvusvaheline fennougristide kongress. Harri Moora esines plenaarettekandega „Zur älteren Gesichte des Bodenbaues bei den Esten und ihren Nachbarvölkern“, milles seostas vanad eesti künniriistade tüübid muu Ida-Euroopa arheoloogiliste leidudega ning näitas kõigi nende sõltuvust mullastiku iseloomust. Lähenemine oli talle iseloomulikult interdistsiplinaarne. (Viires 1970a: 27; 1993: 26)

Samal aastal avaldati ajakirjas Keel ja Kirjandus August Annisti ja Harri Moora (1965) retsensioon sõja lõppedes Rootsi põgenenud nimeka Eesti folkloristi Oskar Looritsa kapitaalsest teosest „Grundzüge des estnischen Volksglaubens, Bd. I–III“ (Lund 1949–1960). Retsensentide suhtumine on põhjendatult kriitiline, aga paljuski ka tunnustav. Küllalt pika ja põhjaliku arvustuse üks eesmärk võis olla rääkida Nõukogude Eestis enam-vähem maha vaikitud Looritsast³⁸ ja eesti rahvausundist. Viimase uurimine Eestis polnud kuigi populaarne, sest eeldas lähtumist ateismi positsioonilt. Väärib märkimist, et nii Loorits, Moora kui ka Annist olid kuulunud üliõpilasseltsi Veljesto. 1949. aastal, kui ilmus Looritsa raamatu esimene köide, oleks emigrantliku folkloristi usundialasest teosest rääkimine olnud Nõukogude Eestis mõeldamatu. Aga ajad olid muutunud, nõukogude periood polnud ühetaoline.

37 Harri Moora pidas seal ettekande Baltimaade ajaloolis-kultuurilise valdkonna kujunemisloost. (Selirand 1989: XXV)

38 Retsensiooni ilmutumist võis lihtsustada asjaolu, et Oskar Loorits oli selleks ajaks siit ilmast lahkunud (12. detsembril 1961).

Harri Moora sidemed KGBga 1960. aastatel jäävad allikate puudusel ebaselgeks. Kaldun arvama, et koostöö jätkus, aga küsimus on selles, kes keda ära kasutas. Moora reisis igal juhul aina uuesti kapitalistlikesse riikidesse. Augustis 1960 võttis ta NSV Liidu teadlaste delegatsiooni koosseisus osa XI rahvusvahelisest ajaloolaste kongressist Stockholmis. 1967. aastal veetis ta puhkuse Rootsis, pidades siiski ka ettekande Uppsala ülikoolis ning töötades veidi muuseumides (Selirand 1989: XXV–XXVI). Seekord lubati ta Rootsi koos abikaasaga, kus nad kohtusid ka seal elava vanima poja Reinuga (TÜR KHO f 141: 128).³⁹ Selline akadeemilise tööga ühendatud puhkusereis kapitalistlikku riiki oli tollastes oludes erandlik ja näitab Harri Moora privilegeeritud seisundit. Ilmselt teda usaldati – ei kardetud, et emigreerub. Miks ta oleski pidanud seda tegema, tema sotsiaalne positsioon ja elujärg Nõukogude Eestis polnud ju laita.

Foto 18.
Aliise ja Harri Moora
märtsis 1968.
ERM Fk 3034:48

Kui aprillis 1960 loodi Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühing (VEKSA), siis oli Harri Moora üks selle asutajaliikmeid ning hakkas kuuluma ka selle komitee koosseisu (Jürjo 2000: 157; 2014: 193). VEKSA allus EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonnale ning oli tihedalt seotud KGBga. Organisatsiooni eesmärgiks oli eesti pagulaskonna ideoloogiline mõjutamine ja poliitiline neutraliseerimine. KGB kasutas VEKSAt variorganisatsioonina luuretöös. Samas andis VEKSA aastakümnete jooksul paljudele Eesti NSV kultuuri- ja teadustegelastele võimaluse

³⁹ Moorad käisid külas ka Gustav ja Aino Rängal. Vimm, mis esimesel nõukogude aastal meeste vahel tekkis, oli ilmselt aja jooksul lahtunud. Harri Moora ja Gustav Ränga kirjavahetus algas hiljemalt 1960. aastate algul, läbivaks teemaks erialase teabe ja kirjanduse vahetus. (SM 10380:141–153Ard)

läänemaailmaga lävida. Jääb küsitavaks, kas ühingu ellu kutsunud nõukogude ideoloogiavalvureil oli sellest pikas perspektiivis enam kasu või kahju.

Harri Moora pärand

Harri Moora suri 2. mail 1968. Lisaks paljudele muudele väljaannetele avaldas nekroloogi (ja tema olulisemate teadustööde bibliograafia) ka nõukogude etnograafia keskajakiri Sovetskaja etnografija (Harri Moora 1968). See tähendas kahtlemata tunnustust etnograafina.

Moora lahkus siitilmast lugupeetud mehena. Viirese sõnul oli ta „teadlaste kasvataja, eesti nõukogude etnograafia sihiseadja, meetodi väljaarendaja, alati lahke ja abivalmis nõuandja“ (1970a: 27). Tema mälestuseks peeti ERMis veel aastaid Moora päevi, väikeseid kodumaised konverentse, kus lisaks etnograafidele said sõna ka naaberteaduste esindajad. Moora oli ju interdistsiplinaarsust ikka oluliseks pidanud.

Tema kaalukaimaks teaduslikuks panuseks oli kammkeraamika teooria, mis tema juhtimisel välja arendati ja mille kohaselt eestlaste soome-ugri keeli kõnelenud esivanemad jõudsid siinsetele aladele 3. aastatuhandel eKr. See käsitlus osutus ühiskondlikult mõjukaks. 1970.–1980. aastail populariseeris kammkeraamika teooriat oma dokfilmides Lennart Meri. Eesti arheoloogi Priit Ligi⁴⁰ sõnul muutus Moora ja tema kolleegide väljakäidud teaduslik hüpotees Nõukogude Eestis „tõhusaks legaalse ideoloogilise vastupanu vahendiks ning selle tähtsus meie rahvusliku eneseteadvuse jaoks oli kahtlemata tohutu“ (1994: 114). Teine Eesti arheoloog Valter Lang kirjutab kammkeraamika teooria kohta: „Selle etnilise ajaloo käsitlusega andis Moora oma rahvale tegelikult kõige enam, mis teadlasel üldse anda on – ta andis talle teaduse tollasel tiptasemel põhjendatud loomismüüdi.“ (2002: 532)

Väide, et eestlased on oma maal elanud juba 5000 aastat ja seega üks Euroopa vanimaid rahvaid, juurdus laialdaselt rahva teadvuses ning mängis olulist rolli Eesti taasiseseisvumise aegses retoorikas. 16. novembril 1988 Eesti NSV Ülemnõukogu otsusega vastu võetud „Deklaratsioon Eesti NSV suveräänsusest“ algab lausega „Eesti rahvas on Läänemere kallastel oma maad harinud ja kultuuri arendanud enam kui viis tuhat aastat“. Seda mõtet korratakse tänini, ehkki akadeemilisel tasemel on kammkeraamika teooria nüüdseks ümber lükatud (vt Lang 2018).

40 Priit Ligi oli Harri Moora tütre Reet Ligi poeg.

Lang arvab, et „olude sunnil toimunud põhjalik tutvumine marksismiga oli Moorale selgeks teinud, et igasugune minevikukäsitus on oma iseloomult poliitiline, seotud uurija kaasaegse ühiskonnaga samavõrd kui mineviku omaga ja et minevikku on võimalik ära kasutada poliitiliste taotluste elluviimiseks olevikus“. (2002: 531) Mina kaldun arvama, et Moora taipas seda juba 1920. aastail baltisaksa ajalookäsitlusele vastu astudes. Samas pidas ta end ilmselt tõsiseks ja ausaks teadlaseks ning uskus siiralt oma arusaamade ning tõlgenduste põhjendatusse.

Kokkuvõtteks

Harri Moora oli rahvuslikult mõtleval eesti arheoloog, kes kujunes 1930. aastate lõpuks rahvusvaheliselt tunnustatud teadlaseks, kuid jäi siis ajaloo hammasrataste vahele. 1940. aastal osales ta Nõukogude võimu kehtestamisel Eestis, kuid pettus kommunistlikus režiimis kiiresti ja pöördus tagasi oma akadeemilise karjääri juurde Tartu Ülikoolis. Moora oli valmis kohanema, vähemasti väliselt. Eesti okupeerinud natsid ei võimaldanud tal õppejõuna jätkata, nende silmis oli ta bolševismi poolehoidja. Osavõtu eest põrandaaluses rahvuslikus vastupanuliikumises vangistasid sakslased Moora neljaks kuuks. Uue Nõukogude okupatsiooni eest läände pageda tal ei õnnestunud. Moora jäi oma suure perega Eestisse ning julgeolekuorganid sundisid ta koostööle. Ta oli aastaid KGB agent, kuid allikate puudusel me ei tea, kui aktiivne. 1940. aastate teisel poolel sai Moora jätkata Tartu Ülikooli arheoloogiaprofessorina. Kuna Eesti etnograafia juhtivad jõud olid kõik kas läände emigreerunud või Nõukogude vangistuses hukkunud, siis langes Harri Moora õlgadele ka etnograafia õpetamine ülikoolis. Samas suunas ta ka ERMi kui Eesti etnograafia keskse institutsiooni kohanemist nõukogude võimu ideoloogiliste nõudmistega. Osava diplomaadina aitas ta ühelt poolt üles ehitada Eesti etnograafia nõukogulikkude fassaadi, teisalt püüdis aga ilmselt säilitada selle järjepidevust ja rahvuslikke traditsioone. Olulist rolli mängisid seejuures varakult sõlmitud tõised suhted mõjukate kolleegidega Moskvast ja Leningradist. Aastad 1949–1951 olid Moora jaoks kõige raskemad. Siis tabasid teda, nagu paljusid teisigi Eesti haritlasi, süüdistused kodanlikus natsionalismis. Võib öelda, et stalinistid nägid Moorat läbi. Ta oli tõepoolest „kodanlik natsionalist“, kui tarvitada nende sõnavara.

Eesti NSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia ja etnograafia sektori juhataja ametikoha Moora siiski säilitas ning alates 1952. aastast jätkas ta oma teaduslikku tööd Tallinnas. 1950. aastatel tegeles ta

põhiliselt eestlaste etnogeneesi küsimustega. Ühelt poolt oli see üks tollase etnograafia ja arheoloogia peateemasid, teisalt Moora enda ammune huviala. Tema interdistsiplinaarne lähenemine osutus edukaks ja leidis tunnustust nii Nõukogude Eestis, Baltikumis kui ka Moskvas. Kommunistlikku parteisse Moora ei astunud, ehkki see oleks ilmselt karjäärile kasuks tulnud. Karjäär edenes selletagi.

1957. aastal sai Harri Moorast Eesti NSV TA akadeemik. See suurendas tuntavalt tema mänguruumi ja võimalusi. Ühe esimese asjana hakkas Moora eest vedama stalinistlikest repressioonidest laastatud ERMi jalule aitamist teadusasutusena. Muuseumi direktoriks määrati tema toetusel Aleksei Peterson, kes püsis selles ametis üle 30 aasta.

Akadeemiku positsioon võimaldas ka välisreise, kontakte lääne kolleegidega, millest Moora oli seni arvatavasti puudust tundnud. Samas aitas tema tollastes oludes ebaharilikult sagedastele lähetustele kapitalismimaadesse ilmselt kaasa KGB agendi roll. See oli koorem, mida ta kandis tõenäoliselt vastumeelselt, kuid kasutas samas ka oma huvides ära. Koostöö julgeolekuorganitega ei mõjutanud minu arvates tema teadustöö sisu. 1960. aastateks saavutas Harri Moora Nõukogude ühiskonnas märkimisväärse akadeemilise tunnustuse ja sellega kaasneva sotsiaalse positsiooni. Kokkuvõttes kaldun arvama, et Moora vedas luureorganeid ja ideoloogiavalvureid ninapidi, iseäranis pikemas perspektiivis. Ta oli hea kohaneja, kellest olude sunnil sai omamoodi salarahuuslane ja kollaboratsioonikunstnik.

Moora roll Nõukogude Eesti etnograafias oli suurim 1940. aastate teisel poolel ning 1950. aastatel. Esiteks soodustas seda arheoloogia ja etnograafia lähedus tollases nõukogude süsteemis, iseäranis etnogeneesi uuringute kontekstis. Teiseks võttis etnograafide uue põlvkonna peale kasvamine aega. 1960. aastatel kahanes Moora tähtsus Nõukogude Eesti etnograafia sihiseadjana tasapisi, sest järelkasv näitas end üha enam. Pealegi eraldati Eesti etnograafias ikka olulist osa etendanud ERM 1963. aastal Teaduste Akadeemia süsteemist ning seega ka tema vastutusalast. Moora teenetel, sidemetel ja autoriteedil põhinev mõju Nõukogude Eesti etnograafias jäi siiski püsima kuni tema surmani ja kauemgi.

INDREK JÄÄTS on etnoloog (PhD), Eesti Rahva Muuseumi vanemteadur. Tema peamised uurimisteemad on olnud etnilised protsessid, rahvuslus ja rahvuspoliitika. Põhjalikumalt on ta tegelenud setude, komide, permikomide ja vepslastega. Viimasel ajal huvitub Eesti etnoloogia ajaloost.

Allikad

Arhiv RAN – Архив Российской Академии Наук:

Arhiv RAN 142.1.287. Совещание по этнографии народов Советской Прибалтики, 27.03–1.04.1950.

EKLA – Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum:

EKLA F 404:5:9 H. Moora kirjad I. Talvele.

ERM Ak – Eesti Rahva Muuseumi Arhiivkogu:

ERM Ak 1.1.28. ENSV TA ERMi Teaduslike töötajate koosolekute protokollide raamat 30.01.1948–30.12.1950.

ETA – Eesti Teaduste Akadeemia arhiiv:

ETA 1.10.65. ENSV TA Presiidium. Ühiskonnateaduste osakond. Kirjavahetus teadusliku töö organiseerimise küsimustes.

ETA 1.1.376. ENSV TA Presiidiumi istungite protokollid.

RA – Rahvusarhiiv:

EAA.2569.2.1 Õpetatud Eesti Seltsi üldkoosolekute protokolliraamat.

EAA.5311.87/53.25 Moora, Harri Alberti p., Tartu Riiklik Ülikool, isikutoimik.

ERA.5275.5a.43 Moora, Harry Alberti p., Eesti NSV Teaduste Akadeemia, isikutoimik.

ERAF.148.15.28 Moora, Харри Альбертович, ЕКР Tartu linnakomitee, isikutoimik.

SM – Saaremaa Muuseum:

SM 10380:141 Ard –153 Ard. Harri Moora kirjad Gustav Rängale.

TÜ KHO –Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond:

TÜ KHO f 85, s 167. Moora, Harri. Kiri Hilda Moosbergile etnograafia kursuse korraldamise asjus TÜ ajalooüliõpilastele 8. VI 1953.

TÜR KHO f 141: 54–100. Moora, Aliise 1990. Oma lastele ja lastelastele. Meenutusi 90. sünnipäeva künnisel. – Mälestusi Harri Moorast ja tema perekonnast. Kogunud ja vormistanud H. Palamets.

TÜR KHO f 141: 101–130. Ligi, Reet 1990. Oma isast ja emast. – Mälestusi Harri Moorast ja tema perekonnast. Kogunud ja vormistanud H. Palamets.

Kirjandus

Abashin, Sergey 2014. Ethnogenesis and Historiography: Historical Narratives for Central Asia in the 1940s and 1950s. – *An Empire of Others: Creating Ethnographic Knowledge in Imperial Russia and the USSR*. Toim Roland Cvetkovski, Alexis Hofmeister. Budapest, New York: CEU Press, 145–169.

Abriss der estnischen Volkskunde 1964. Koost H. Moora, A. Viires. Tallinn: Estnischer Staatverlag.

Alymov, Sergei 2014. Ethnography, Marxism, and Soviet Ideology. – *An Empire of Others. Creating Ethnographic Knowledge in Imperial Russia and the USSR*. Toim Roland Cvetkovski, Alexis Hofmeister. Budapest, New York: CEU Press, 121–143.

Annist, August; Harri Moora 1965. Teos eesti rahvausundi uurimise alalt. – *Keel ja Kirjandus* 8: 501–508.

Connor, Walker. 1984. *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Eesti nõukogude etnograafia bibliograafia 1945–1966. Koost Ants Viires, Jüri Linnus. Tallinn: ENSV TA Ajaloo Instituut.

Golovnev 2022 = Головнев, Андрей Владимирович 2022. Этнография в Российской академической традиции. – *Советская этнография в истории государственного строительства и национальной политики*. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 16–43.

Harri Moora 1968 = Харри Моора [некролог]. 1968. – *Советская этнография* 4: 184–189.

Harri Moora personaalnimestik 1989. Koost S. Jakobson. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu.

- Jürjo, Indrek 2000. Vastuseks Ann Marksoo artiklile. – *Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri* 4: 156–159.
- Jürjo, Indrek 2014. *Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tallinn: Tammerraamat.
- Kalling, Ken 2009. *Rektor Hugo Kaho*. Tallinn: Aasta Raamat.
- Kannike, Anu 1994. „Rahvuslik“ rahvakultuur. – *Pro Ethnologia* 2. *Etnoloogia ja muuseumid*: 7–16.
- Kannike, Anu; Ester Bardone; Marleen Metslaid 2023. The Estonian Ethnologist Aliise Moora. A Female Researcher's Adaptation and Professional Fulfilment in a Changing Society. – *Arv. Nordic Yearbook of Folklore* 79: 59–93.
- Karlov 2022 = Карлов, Виктор Владимирович 2022. Послевоенный этап развития отечественного народоведения и его концептуальные подходы. – *Советская этнография в истории государственного строительства и национальной политики*. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 68–78.
- Konksi, Karin 2007. Sovietisation and the Estonian National Museum in the 1940s–1950s. – *Journal of Ethnology and Folkloristics* 1 (1–2): 29–38.
- Lang, Valter 2002. Harri Moora teadlase ja ühiskonnategelasena. – Harri Moora. *Meie rahvuskultuuri küsimusi*. Koost Hando Runnel, Ann Marksoo. Tartu: Ilmamaa, 517–533.
- Lang, Valter 2018. *Läänemeresoome tulemised*. Muinasaja teadus 28. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ligi, Priit 1994. Poliitika, ideoloogia ja muinas-teadus. – *Looming* 1: 110–121.
- Linnus, Jüri 1968. Harri Moora ja Etnograafiamuuseum. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat* XXIII. Tallinn: Valgus, 351–354.
- Linnus, Jüri 1982a. Harri Moora ülikooli etnograafia õppejõuna. – *Läänemeresoomlaste etnokultuuri küsimusi*. Tallinn: Valgus, 129–133.
- Linnus 1982b = Линнус, Ю. 1982b. Харри Моора и Государственный этнографический музей Эстонской ССР. – *О научной деятельности Харри Моора*. Таллин: Институт истории АН ЭССР, 44–53.
- Luts, Arved 1985. Etnograafide ettevalmistamisest Tartu Riiklikus Ülikoolis 1944–1984. – *Tartu ülikooli teaduslikud sidemed*. Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XVI. Tartu: TRÜ, 177–187.
- Luts, Arved 2001. Avanäitusest esimese püsiekspositsioonini. Eesti Rahva Muuseumi näitused 1945–1950. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* XLV. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 37–60.
- Maamägi, V., A. Vassar 1950. Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis (Eesti ajaloo küsimusi). – *Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940–1950*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 11–42.
- Marksoo, Ann 1999. Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika Harri Moora juhtumi näitel. – *Ajalooline Ajakiri* 3–4: 121–140.
- Metslaid, Marleen 2023. Gustav Ränga rasked aastad. – *Keeruliste aegade kiuste. Gustav Ränga päevikud 1939–1948*. Koost Marleen Metslaid, Indrek Jääts. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 11–45.
- Moora, Harri 1932. *Die Vorzeit Estlands*. Tartu Ülikooli Arkeoloogia kabineti toimetused VI. Tartu: Akadeemiline kooperatiiv.
- Moora, Harri 1945. Возрождение Эстонского народного музея. – *Советская Эстония*: 680, 30. ноябрь.
- Moora, Harri 1946a. Vene kultuurikeskuse osast eesti kultuuri arengus. – *Rahva Hää*, 3. märts.
- Moora, Harri 1946b. Fr. Engels „Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine“: Uue eesti keelse väljaande ilmunise puhul. – *Rahva Hää*, 24. detsember.
- Moora, Harri 1947a. Hävitav süüdistusakt fašistlike okupantide ja eesti kodanlike natsionalistide vastu. – *Rahva Hää*, 14. veebruar.
- Moora, Harri 1947b. Teadlase osa nõukogude ühiskonnas. – *Rahva Hää*, 26. detsember.
- Moora, Harri 1947c. Eesti etnograafia nõukogulikule ülesehitamisel. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* XV. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 24–35.
- Moora, Harri 1949. Eesti kodanlik ajalookäsitlus valitseva ekspluataatorliku kildkonna teenistuses. – *Rahva Hää*, 28. oktoober.
- Moora, Harri 1955a. Baltimaade arheoloogia, etnograafia ja antropoloogia alane ühendatud konverents Vilniuses. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised* IV: 326–327.
- Moora, Harri 1955b = Харри Моора 1955b. Некоторые вопросы изучения славяно-прибалтийских культурных

- взаимоотношений. – *Тезисы докладов на Объединенной конференции по археологии, этнографии и антропологии Прибалтики. (Пленарные заседания.)* Москва: Академии наук СССР, 35–39.
- Moora, Harri 1957. Eesti rahvarõivaste arenemise ajaloost. – *Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 7–28.
- Moora, Harri; Aliise Moora 1960. Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähe- mate alljaotuste kujunemisest. – *Etnograafia Muuseumi aastaraamat XVII*. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 20–76.
- Moora, Harri 2002. *Meie rahvuskultuuri küsimusi*. Koost Hando Runnel, Ann Marksoo. Tartu: Ilmamaa.
- Narodõ 1988 = *Народы мира: Историко-этнографический справочник* 1988. Москва: Советская энциклопедия.
- Paulson, Ivar 1960. Eesti rahva etnilisest ajaloost / Voprosy etničeskoj istorii estonskogo naroda. – *Zeitschrift für Ethnologie* 85 (2): 282–284.
- Pihlau, Jaak. 2009. Raadiomängud Eestis Teise maailmasõja ajal ja järel. V peatükk. – *Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri* 4: 90–108.
- Põhjalikke ümberkorraldusi ülikoolis. Praegused üliõpilaskonvendid likvideeritakse 1940. – *Päevaleht*, 18. juuli.
- Raid, Lembit 1995. *Vaevatee. Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ränk, Gustav 1965. Eesti rahvakultuuri uurimine ja marksistlik meetod. – *Mana* 1–2: 58–60.
- Ränk, Gustav 2023. *Keeruliste aegade kiuste. Gustav Ränga päevikud 1939–1948*. Koost Marleen Metslaid ja Indrek Jääts. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Saateks 1957. – *Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 5–6.
- Salminen, Timo 2008. *Aatteen tiede. Suomalais-Ugrilainen Seura 1883–2008*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Salminen, Timo 2012. Harri Moora, Ella Kivikoski and Scandinavia. – *Fornvännen. Journal of Swedish Antiquarian Research* 107 (2): 96–111.
- Schmiedehelm, M., L. Jaanits, J. Selirand 1970. Harri Moora 2. III 1900 – 2. V 1968. – *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Tallinn: Valgus, 5–10.
- Selirand, Jüri 1989. Harri Moora elust ja tegevusest. – *Harri Moora personaalnimestik*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, XVII–XXVI.
- Stalin, Joseph 1925. The Political Tasks of the University of the Peoples of the East. Speech delivered at a Meeting of Students of the Communist University of the Toilers of the East. – *Pravda*, May 22. <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1925/05/18.htm> (viimati külastatud 2. augustil 2023).
- Taal, Kersti 2018. *Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu*. Tallinn: Argo.
- Talve, Ilmar 1948. Kõide kodumaist rahvateadust. – *Sõna* I. Stockholm: Tuulisui, 178–183.
- Tannberg, Tõnu 2004. Tartu Riiklik Ülikool pärast 1950. aasta märtsipleenumit: Julgeolekuorgaanite sissevaade. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi* XXXIII. Tartu: Tartu Ülikool, 115–131.
- Tannberg, Tõnu 2005. Hilisstalinistlik Eesti NSV. – *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*. Tartu: Ilmamaa, 271–287.
- Terentjeva 1950 = Л. Н. Терентьева 1950. Совещание по этнографии народов Советской Прибалтики. – *Советская этнография* 2: 189–193.
- Tšeboksarov 1949 = Н. Н. Чебоксаров 1949. Этнографическая работа в советской Прибалтике. – *Советская этнография* 4: 180–188.
- Tšeboksarov 1960 = Н. Н. Чебоксаров 1960. Вопросы этнической истории эстонского народа. – *Советская этнография* 3: 180–182.
- Tõnisson, Evald 2000. Harri Moora ja tema aeg – *Eesti Arheoloogia Ajakiri* 4 (1): 68–71.
- Vassar A., V. Maamägi 1950. Eesti kodanike natsionalistide vaenulikust tegevusest ajalooteaduse alal. – *Rahva Hää*, 28. aprill.
- Viires, Ants 1970a. Harri Moora ja eesti etnograafia. – *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Tallinn: Valgus, 23–27.
- Viires, Ants. 1970b. Etnograafilise mõtte arengu põhijooni. – *Leninlik etapp eesti ajaloo*

teaduses: historiograafilisi artikleid. Koost
Endel Laul. Tallinn: Eesti Raamat, 231–251.

Viires 1982 = Вийрес, А. Народная культура в
сфере интересов Харри Моора. – *О научной
деятельности Харри Моора.* Сборник
статей. Таллин: Институт истории АН ЭССР,
18–28.

Viires, Ants 1990. Eesti rahvarõivaste uurimise tule-
musi ja probleeme. – *Akadeemia* 6: 1260–1271.

Viires, Ants 1993. Etnograafia arengust Eesti NSV
päevil (1940–1990). – *Muunduv rahvakultuur.*
Etnograafilisi uurimusi. Toim Ants Viires.
Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo
Instituut, 5–37.

Viires, Ants 2011. *Läbi heitlike aegade. Tagasivaade
minu eluteele.* Tartu: Ilmamaa.

Ülikoolid saavad tagasi autonoomia. Haridusmi-
nistri abi prof H. Moora jutuaamine „Posti-
mehele“ 1940. – *Postimees*, 18. juuli.